

4476

Gestrin Ferdo

ZGODOVINA

od začetka 18. do začetka 19. stoletja

(Izšlo kot pomožni tekst za srednje šole)

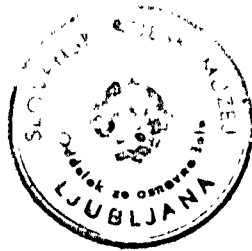

Založila Državna založba Slovenije

(za založbo Jože Kos)

1948

4476

Gestrin Ferdo

ZGODOVINA

od začetka 18. do začetka 19. stoletja

(Izšlo kot pomožni tekst za srednje šole)

Založila Državna založba Slovenije

(za založbo Jože Kos)

1 9 4 8

Brošuro je odobrilo Ministrstvo za prosveto
kot pomožni tekst za srednje šole

Inv. št.: P-4476.

Tiskala Mariborska tiskarna

Prehod v dobo kapitalizma

Razkroj in tudi propad fevdalizma se je začel takoj po njegovem višku v 14. oziroma v 15. stoletju. Vzporedno s tem so se naglo razvijale sile, ki so pozneje uničile družbeni, gospodarski in politični ustroj fevdalne družbe. Sila, ki je ustvarjala nove, naprednejše oblike in rušila stare, je bila meščanstvo — buržoazija.

V stanovsko urejeni fevdalni družbi sta bili trgovina in obrt predvsem posel meščanstva. Oboje, trgovina in obrt, se je v fevdalnem gospodarstvu vršilo na zelo majhnem ozemlju in so vse urejevali predpisi fevdalne družbe. Obrti ene vrste so se združevale v obrtne organizacije — c e h e. Proizvodnjo so urejali številni cehovski predpisi, kot na primer predpisi o vrsti blaga, kakovosti in količini izdelkov, načinu proizvodnje, številu mojstrov in pomočnikov itd. Razvoj trgovine so ovirale pokrajinska razcepljenost, razne carine, cestnine, mostnine itd. itd., ki jih je predpisoval deželni knez ali fevdni gospod in tudi mesto samo. Predpisi fevdalne družbe so prvotno pospeševali, pozneje ovirali razvoj proizvodnje in trgovine. Predpis o kakovosti je na primer določal, kako mora biti obrtni izdelek izdelan glede na kakovost in obliko. Če ni ustrezal določbam, so ga uničili. Sprva je to proizvodnjo pospeševalo, kasneje pa jo oviralo, ker se je v cehu zelo počasi ali pa se sploh ni izboljševal način dela.

Trgovina je postajala po križarskih vojnah, novih odkritjih in zaradi ustanavljanja kolonij vedno bolj živahna. Trgovska pota so se razširila na skoraj vse kontinente, kjer so našli trgovci nove vrste trgovskega blaga, ki je dajalo ogromne dobičke. Dokončna prevlada denarnega gospodarstva nad naturalnim, k čemur je pripomoglo zlato in srebro iz Amerike, je še pospešila razvoj trgovine. Iz Sredozemlja, kjer je bilo središče trgovine v italijanskih mestih, je prešlo težišče trgovine na obale Atlantskega oceana. Prvotno se je stekala svetovna trgovina v Španijo in na Portugalsko. Toda že v 16. stol. prevzamejo vodstvo Nizozemske province in Anglija, ki se jim je pozneje priključila še Francija. Med temi tremi silami se je skoraj dve stoletji vršila borba za prevlado v trgovini in na morju. Iz te borbe je v 18. stol. izšla kot zmagovalka Anglija.

Trgovino so obvladovale posamezne družine — trgovske hiše — ali trgovske družbe, ki so se v večjem številu ustanovljale zlasti v zapadnih državah. Zaradi ogromnih dobičkov, ki jih je trgovina donášala, se je v rokah trgovcev — buržoazije kopičila vedno večja množina denarja in drugih vrednosti. Tako je nastajala oblika kapitala, ki ga označujemo **t r g o v s k i k a p i t a l**. Vzporedno s tem je nastajal kapital še na druge načine, na primer s posojanjem denarja (**o d e r u š k i k a p i t a l**) ali z izrabljanjem rudnikov. Ker je vse te posle tudi vršil trgovec ali pa

je v njih imel vložen svoj denar, se je trgovski kapital večal še s kapitalom, ki je nastajal na druge načine. Rast in združevanje kapitala na tej stopnji imenujemo prvotno akumulacijo kapitala. Nastajanje kapitala je prva značilnost prihajajoče nove dobe.

Hiter razvoj trgovine (vedno večji trg) je nujno zahteval povečano proizvodnjo obrtnih izdelkov vseh vrst, ki so bili predmet trgovine. Proizvodnjo pa je ovirala cehovska organizacija s svojimi predpisi. Ker trgovec ni dobil za trgovino dovolj obrtnih izdelkov, je obšel cehovsko proizvodnjo in poiskal novo pot. Dal je obrtnikom na deželi in tudi v mestih surovine, da mu iz njih izdelajo potrebne proizvode. Obrtnik je izdeloval proizvode doma in s svojim orodjem. Tako obliko proizvodnje imenujemo založništvo. V založništvu so delale tudi žene in celo otroci, česar v cehovski obrtni proizvodnji ni bilo. To je proizvodnjo pocenilo in še večalo dobička.

Proizvajalec postaja v založništvu vedno bolj odvisen od svojega založnika-trgovca. Zato je moral proizvajalec slediti trgovcu, ko je ta zaradi še večjega dobička združil proizvodnjo, ki je bila doslej raztresena. Založnik je zgradil večje poslopje in pritegnil vanj obrtnike, ki so doslej delali doma. Orodje, s katerim so delali sedaj, ni bilo več njihova last, temveč last založnika. Delo pa je bilo še vedno ročno, ker strojev niso poznali. Zato se inenuje taka oblika tovarne *manufaktura*. V manufakturah se je proizvodnja znatno povečala. Predvsem zaradi načrtne razdelitve dela — isti proizvod je delalo več delavcev, vsak neki določeni del dela — in pa zaradi velikega števila delavstva.

Nekdanji obrtnik je dajal sedaj manufakturistu na razpolago samo svojo delovno silo. Prodajal jo je in dobival zanjo plačilo — *mezdno*. Postal je delavec.

Seveda se je mezdno delo pojavljalo tudi pri obrtnikih, organiziranih v cehih in v poljedelstvu. Cehovske organizacije, torej mojstri, so zaradi svojih koristi omejevali število mojstrov. Zato je neprestano rastlo število pomočnikov, ki niso nikdar mogli postati mojstri. Ker je zaradi tega propadal tudi stari patriarhalni odnos med mojstrom in pomočnikom, je le-ta prehajal vedno bolj v položaj meznega delavca.

Po podeželju se je od začetka 15. stol. javljal po vaseh precej številen sloj kočarjev, ljudi brez posesti ali z neznatno zemljiško posestjo. Da bi preživeli sebe in svoje družine, so morali hoditi na delo k bogatejšim posostnikom in k plemičem, so izvrševali doma domačo obrt in postajali obrtniki, ki jih je založnik zalagal s surovinami. Živeli so torej predvsem od najetega dela. Tudi obubožani ali z zemlje pregnani kmetje, kot na primer v Angliji, so postajali mezdni delavci pri zemljiškem gospodu ali bogatem kmetu.

Tako je poleg lastnika kapitala, tovarne, oziroma veleposesti, torej razreda kapitalistov, ki poseduje proizvodna sredstva, nastajal nov družbeni razred delavcev, ki nima ničesar razen svojih rok za delo in ki ga kapitalist stalno izrablja, ker je od njega odvisen. To je druga značilnost nove dobe, ki jo imenujemo kapitalizem.

Zaradi takega gospodarskega razvoja so se izvršile v evropskih državah 16., 17. in 18. stol. velike družbene in politične spremembe.

Med osnovna razreda fevdalne družbe, to je plemstvo in kmeta, se je vrnil nov družbeni razred meščanstvo. S porastom gospodarske moči si je meščanstvo v boju s fevdalnim gospodom najprej priborilo mestno samoupravo. V drugi dobi boja pa se je borilo za splošne politične pravice in za oblast, torej za to, kar sta v fevdalni družbi imela samo privilegirana stanova — plemstvo in duhovščina. V mestu pa se je izvršilo razlikovanje med založniki, manufakturisti in veletrgovci na eni strani ter malimi trgovci, branjevci, cehovskimi mojstri itd. na drugi strani. Prve, ki si prilastajo proizvodna sredstva, večajo kapital, uvajajo naprednejši način dela v proizvodnjo ter bogate, označujemo kot buržoazijo. Ta ima, oziroma si pridobi, v mestih vso oblast in ureja vse po svojih razrednih koristih. Drugi, ki jih imenujemo drobna buržoazija, se bore za soodločanje pri mestni upravi. Toda čeprav sta si na znotraj nasprotna, se na zunaj buržoazija in drobna buržoazija enotno borita proti fevdalizmu, vsaj v začetni dobi boja.

Pod vplivom gospodarske rasti buržoazije so se izvršile velike politične izpremembe. Buržoazija je zaradi trgovine — trga — težila za velikimi gospodarskimi in političnimi enotami; koristila bi ji močna kraljeva centralna oblast, ki bi omogočala varno trgovino in proizvodnjo. Zato buržoazija podpira vladarja v boju proti samovoljnemu visokemu plemstvu, dokler se stanovska država s prevladujočim vplivom fevdalcev ne umakne vladarjevemu absolutizmu. Vladarja sta v tem boju podpirala tudi cerkev in nižje plemstvo. Tako je nastala ob koncu fevdalne dobe v Evropi absolutna monarhija. Sedaj se tudi pojavi teorija o suverenosti kralja, ki da ima najvišjo, to je zakonodajno, izvršno in sodno oblast od boga.

Absolutistični vladar je podpiral buržoazijo. Ta gospodarska politika, ki jo je država vodila v korist buržoazije in obenem v svojo, se imenuje merkantilna politika. Merkantilizem kot gospodarski sistem ni dejansko nič novega, le težnje gospodarske politike mest je raztegnil na večjo gospodarsko enoto, na vso državo. Načela te gospodarske politike so bila:

1. Preprečiti uvoz blaga, ki se proizvaja doma; zato so zaščitili domačo proizvodnjo z uvozno carino. Nasprotno so pospeševali uvoz surovin.

2. Preprečiti izvoz surovin; izvažali naj bi se samo izgotovljeni proizvodi.

3. Ustvariti doma vse tiste vrste proizvodnje, ki jih še ni. Glede na to so pospeševali naselitev tujih strokovnih delavcev, izselitev domačih so prepovedali.

Čeprav so merkantilizem prevzele vse gospodarsko vodilne zapadne države, je vendar v vsaki izmed njih dobil svoje posebne, značilne oblike. Najpopolneje je izvedel ta sistem Jean Baptiste Colbert v Franciji. Trdil je: Vir bogastva je trgovina, bogastvo je zlato in denar; bogata je tista država, ki ima denar. Denar je pritekal v državo s trgovino. Zato je do kraja izvajal gornja načela in podpiral zaradi trgovine tudi industrijo. V korist francoske buržoazije je l. 1664 v večini francoskih provinc odpravil mostnine, mitnine in cestnine ter tako notranjo trgovino rešil fevdalnih vezi. Državo je povezoval s prometnimi vezmi.

je v njih imel vložen svoj denar, se je trgovski kapital večal še s kapitalom, ki je nastajal na druge načine. Rast in združevanje kapitala na tej stopnji imenujemo prvotno akumulacijo kapitala. Nastajanje kapitala je prva značilnost prihajajoče nove dobe.

Hiter razvoj trgovine (vedno večji trg) je nujno zahteval povečano proizvodnjo obrtnih izdelkov vseh vrst, ki so bili predmet trgovine. Proizvodnjo pa je ovirala cehovska organizacija s svojimi predpisi. Ker trgovec ni dobil za trgovino dovolj obrtnih izdelkov, je obšel cehovsko proizvodnjo in poiskal novo pot. Dal je obrtnikom na deželi in tudi v mestih surovine, da mu iz njih izdelajo potrebne proizvode. Obrtnik je izdeloval proizvode doma in s svojim orodjem. Tako obliko proizvodnje imenujemo založništvo. V založništvu so delale tudi žene in celo otroci, česar v cehovski obrtni proizvodnji ni bilo. To je proizvodnjo pocenilo in še večalo dobička.

Proizvajalec postaja v založništvu vedno bolj odvisen od svojega založnika-trgovca. Zato je moral proizvajalec slediti trgovcu, ko je ta zaradi še večjega dobička združil proizvodnjo, ki je bila doslej raztresena. Založnik je zgradil večje poslopje in pritegnil vanj obrtnike, ki so doslej delali doma. Orodje, s katerim so delali sedaj, ni bilo več njihova last, temveč last založnika. Delo pa je bilo še vedno ročno, ker strojev niso poznali. Zato se imenuje taka oblika tovarne *manufaktura*. V manufakturah se je proizvodnja znatno povečala. Predvsem zaradi nartne razdelitve dela — isti proizvod je delalo več delavcev, vsak neki določeni del dela — in pa zaradi velikega števila delavstva.

Nekdanji obrtnik je dajal sedaj manufakturistu na razpolago samo svojo delovno silo. Prodajal jo je in dobival zanjo plačilo — mezdno. Postal je delavec.

Seveda se je mezdno delo pojavljalo tudi pri obrtnikih, organiziranih v cehih in v poljedelstvu. Cehovske organizacije, torej mojstri, so zaradi svojih koristi omejevali število mojstrov. Zato je neprestano rastlo število pomočnikov, ki niso nikdar mogli postati mojstri. Ker je zaradi tega propadal tudi stari patriarhalni odnos med mojstrom in pomočnikom, je le-ta prehajal vedno bolj v položaj meznega delavca.

Po podeželju se je od začetka 15. stol. javljala po vaseh precej številna sloj kočarjev, ljudi brez posesti ali z neznatno zemljiško posestjo. Da bi preživeli sebe in svoje družine, so morali hoditi na delo k bogatejšim posostnikom in k plemičem, so izvrševali doma domačo obrt in postajali obrtniki, ki jih je založnik zalagal s surovinami. Živeli so torej predvsem od najetega dela. Tudi obubožani ali z zemlje pregnani kmetje, kot na primer v Angliji, so postajali mezdni delavci pri zemljiškem gospodu ali bogatem kmetu.

Tako je poleg lastnika kapitala, tovarne, oziroma veleposesti, torej razreda kapitalistov, ki poseduje proizvodna sredstva, nastajal nov družbeni razred delavcev, ki nima ničesar razen svojih rok za delo in ki ga kapitalist stalno izrablja, ker je od njega odvisen. To je druga značilnost nove dobe, ki jo imenujemo kapitalizem.

Zaradi takega gospodarskega razvoja so se izvršile v evropskih državah 16., 17. in 18. stol. velike družbene in politične spremembe.

Med osnovna razreda fevdalne družbe, to je plemstvo in kmeta, se je vrnil nov družbeni razred meščanstvo. S porastom gospodarske moči si je meščanstvo v boju s fevdalnim gospodom najprej priborilo mestno samoupravo. V drugi dobi boja pa se je borilo za splošne politične pravice in za oblast, torej za to, kar sta v fevdalni družbi imela samo privilegirana stanova — plemstvo in duhovščina. V mestu pa se je izvršilo razlikovanje med založniki, manufakturisti in velctrgovci na eni strani ter malimi trgovci, branjevci, cehovskimi mojstri itd. na drugi strani. Prve, ki si prilashajo proizvodna sredstva, večajo kapital, uvajajo naprednejši način dela v proizvodnjo ter bogate, označujemo kot buržoazijo. Ta ima, oziroma si pridobi, v mestih vso oblast in ureja vse po svojih razrednih koristih. Drugi, ki jih imenujemo drobna buržoazija, se bore za soodločanje pri mestni upravi. Toda čeprav sta si na znotraj nasprotna, se na zunaj buržoazija in drobna buržoazija enotno borita proti fevdalizmu, vsaj v začetni dobi boja.

Pod vplivom gospodarske rasti buržoazije so se izvršile velike politične izpremembe. Buržoazija je zaradi trgovine — trga — težila za velikimi gospodarskimi in političnimi enotami; koristila bi ji močna kraljeva centralna oblast, ki bi omogočala varno trgovino in proizvodnjo. Zato buržoazija podpira vladarja v boju proti samovoljnemu visokemu plemstvu, dokler se stanovska država s prevladujočim vplivom fevdalcev ne umakne vladarjevemu absolutizmu. Vladarja sta v tem boju podpirala tudi cerkev in nižje plemstvo. Tako je nastala ob koncu fevdalne dobe v Evropi absolutna monarhija. Sedaj se tudi pojavi teorija o suverenosti kralja, ki da ima najvišjo, to je zakonodajno, izvršno in sodno oblast od boga.

Absolutistični vladar je podpiral buržoazijo. Ta gospodarska politika, ki jo je država vodila v korist buržoazije in obenem v svojo, se imenuje merkantilna politika. Merkantilizem kot gospodarski sistem ni dejansko nič novega, le težnje gospodarske politike mest je raztegnil na večjo gospodarsko enoto, na vso državo. Načela te gospodarske politike so bila:

1. Preprečiti uvoz blaga, ki se proizvaja doma; zato so zaščitili domačo proizvodnjo z uvozno carino. Nasprotno so pospeševali uvoz surovin.

2. Preprečiti izvoz surovin; izvažali naj bi se samo izgotovljeni proizvodi.

3. Ustvariti doma vse tiste vrste proizvodnje, ki jih še ni. Glede na to so pospeševali naselitev tujih strokovnih delavcev, izselitev domačih so prepovedali.

Čeprav so merkantilizem prevzele vse gospodarsko vodilne zapadne države, je vendar v vsaki izmed njih dobil svoje posebne, značilne oblike. Najpopolneje je izvedel ta sistem Jean Baptiste Colbert v Franciji. Trdil je: Vir bogastva je trgovina, bogastvo je zlato in denar; bogata je tista država, ki ima denar. Denar je pritekal v državo s trgovino. Zato je do kraja izvajal gornja načela in podpiral zaradi trgovine tudi industrijo. V korist francoske buržoazije je l. 1664 v večini francoskih provinc odpravil mostnine, mitnine in cestnine ter tako notranjo trgovino rešil fevdalnih vezi. Državo je povezoval s prometnimi vezmi.

Absolutistična država si je lastila in z merkantilno politiko tudi dobila nadzorstvo nad trgovino in industrijo ter določala proizvodnjo. Njeno poseganje v trgovino in industrijo je bilo sprva buržoaziji v pomoč in korist, pozneje pa je oviralo svoboden razvoj trgovine in industrije. Zato se je buržoazija začela tedaj boriti proti vmešavanju države v trgovino in industrijo. Tudi na vseh drugih področjih družbenega življenja so se pojavljala nasprotja med nastopajočo buržoazijo in absolutizmom ter privilegiranimi stanovi propadajoče fevdalne družbe. Buržoazija se je zato začela boriti proti fevdalnemu redu sploh.

Razsvetljenje

Trgovina, nova oblika proizvodnje, dvig gospodarstva v splošnem je nujno povzročil tudi hiter razvoj znanosti, tehnike in kulture sploh. Od humanizma dalje, ko je prvič razbil duhovne sponse srednjega veka, je človek na vseh področjih svojega udejstvovanja napravil ogromen korak naprej.

Znanost je bila v fevdalnem veku popolnoma pod vplivom vere in cerkve. Zadovoljevala se je ob vseh takrat nerazložljivih pojavih z odgovorom, da je vse tako, kot je ustvaril bog. To znanost imenujemo fevdalna znanost. Tot se je začel človek otresati fevdalnih vezi v gospodarstvu, tako je storil tudi v znanosti, mišljenju, v gledanju na svet.

Ze v dobi humanizma je Poljak Nikolaj Kopernik (1473—1543) omejil vpliv vere na znanost. S svojim naukom, da je zemlja del sončnega sistema, je prišel v nasprotje z dotlej veljavnim naukom fevdalne znanosti, da je zemlja središče svetovnega sistema. Kopernikovo trditev sta izpopolnila Ivan Keppler (1571—1630) in Galileo Galilei (1564—1642) ter s tem popolnoma ovrгла naziranja Kopernikovih nasprotnikov. Keppler je popravil njegovo trditev, da se planeti gibljejo v krogu in enakomerno. Učil je da so pota planetov okoli sonca elipse in da se planeti gibljejo tem hitreje, čim bliže so soncu, Galilei pa je skušal odkriti zakone o gibanju teles. Ker je ta nauk nove znanosti nasprotoval uč-nju vere, je cerkev preganjala te prve začetnike nove znanosti. Njihovo delo je nadaljeval in zaključil angleški učenjak Izak Newton (1643—1727), ki je konec 17. stol. odkril zakone gibanja. S svojim zakonom o težnosti je odkril silo, zaradi katere se gibljejo nebesna telesa.

Zelo je napredovala znanost v matematiki, fiziki, prirodopisu in medicini, kjer je Viljem Harvey (1578—1657) proučil krvni obtok. Vse znanstveno delo in raziskavanje je odtlej v znanosti temeljilo na opazovanju, izkustvih in poizkusih. To novo, kritično znanstveno metodo imenujemo empirizem. Začetnik te nove znanstvene metode je bil Francis Bacon Verulamski (1561—1626), ki je dejal, da je samo tisto res, kar potrdi poizkus. Dokazoval je, da mora znanost temeljiti na proučevanju sveta in prirode. Bacona lahko označimo tudi kot začetnika materializma, to je nazora, ki vse pojave v svetu razlaga in objasnjuje z vzroki v prirodi sami. Najjasneje so potem zastopali materialistični svetovni nazor učenci Johna Locka (1632—1704) in zlasti francoski

enciklopedisti. Ti so v drugi polovici 18. stol. izdali enciklopedijo vsega tedanjega znanja ter objasnjevali vse pojave v naravi iz materialističnega svetovnega nazora. Urednika enciklopedije sta bila Diderot in D'Alembert. Sodelovali pa so v njej tudi največji misleci tedanje dobe, n. pr. Montesquieu, Rousseau in Voltaire. Tudi filozofija se je vedno bolj oprlašala vezi verskih dogem in se v 17. stol. ločila od teologije. Prenehala je biti njena služkinja.

Odras borbe med propadajočim fevdalnim redom in nastopajočim kapitalističnim, katerega predstavnik je buržoazija, je tudi boj med buržoazno znanostjo in znanostjo fevdalnega reda ter učenjem cerkve. S politično zmago buržoazije je zmagala tudi njena znanost.

Tehnika se je na vseh področjih izpopolnila zaradi razvoja proizvodnje in znanosti. V fužinarstvu se je povečala proizvodnja železa z iznajdbo visoke peči in uporabo premoga v začetku 18. stol. Povečana poraba železa in premoga je nujno prinesla tudi izpopolnitev tehnike v rudarstvu. Konec 18. stol. je iznajdba parnega stroja, njegova uporaba ter uporaba drugih strojev v proizvodnji povzročila pravo revolucijo v industriji. Z mehanizacijo industrije se je proizvodnja silno povečala.

Važne so bile spremembe v vojni tehniki. Ognjeno orožje se je vedno bolj izpopolnjevalo. Puške so postajale lažje in so hitreje streljale. Vendar je bilo za borbo na blizu potrebno še hladno orožje. Zato so bile v sestavi vojske čete s hladnim in čete z ognjenim orožjem. Ko so konec 17. stol. iznašli bajonet za puško, se je taka edinica lahko borila tudi na nož, to je mož proti možu, in se je njena udarna moč v primeru s prejšnjo podvojila.

Prav tako se je zelo spremenila tehnika v poljedelstvu. Opuščali so tridelni sistem obdelave, po katerem je ostala njiva vsako tretje leto neobdelana. Z uvedbo novih sadežev: krompirja, koruze ter krmilnih rastlin in z gnojenjem so povečavali proizvodnjo poljedelskih pridelkov. Zelo se je izboljšala tudi živinoreja z izbiro boljših pasem živine in zaradi uporabljanja krmilnih rastlin.

Veliki uspehi v gospodarstvu, v znanosti in v tehniki so zelo dvignili vero človeka v lastne zmožnosti in v razum. Prevladalo je mnenje, da je razum vsemogočen in nezmotljiv, da lahko z razumom doženemo popolno resnico. To strujo imenujemo racionalizem (lat. ratio = razum).

Racionalisti so učili, da onega, česar ne moremo dognati z razumom, kar je nerazumljivo, torej nadnaravno, ni, ni resnično. Zato se je treba boriti proti nevednosti in nepravilnostim v družbi. Družbeno življenje je treba zgraditi na podlagi razuma. Kmalu se je pojavila kritika racionalizma, kajti razum racionalistov je razum buržoazije in so zato racionalisti reševali vsa vprašanja v korist buržoazije. Vendar pomeni racionalizem za takratno obdobje napredek, saj je pripravljala ideje, s katerimi je šla buržoazija v borbo proti fevdalizmu.

Racionalizem se je od konca 17. stol. razvijal v pravo duhovno gibanje, ki je svoje misli naglo širilo. To gibanje, ki je temeljilo na kapitalističnih težnjah buržoazije, imenujemo razsvetljenstvo. Razsvetljenstvo se je začelo na Holandskem in v Angliji, ki sta bili gospodarsko najnaprednejši državi. V 18. stol. se je razširilo tudi drugam;

središče razsvetljenstva je postala Francija, kjer je bilo nasprotje med fevdalnim redom in buržoazijo največje. Nosilec razsvetljenih idej je bila buržoazija. Te ideje so bile istočasno tudi program gospodarsko vedno močnejše buržoazije v borbi proti fevdalnemu redu in absolutistični monarhiji.

Namesto nadnaravnega, božjega prava fevdalne družbe so razsvetljenci postavljali prirodno pravo. Izhajajoč iz njega so uveljavljali zakon o neodtujljivih prirodnih pravicah človeka in državljana. V nasprotju z obstoječim stanjem so trdili, da so vsi ljudje po naravi enaki, vsi se enaki rodijo; predprave enega družbenega razreda so na škodo drugega. Zato so zahtevali odpravo vseh fevdalnih predprav. Zahtevali so osebno svobodo človeka, pravico vsakogar do lastnine, pravico do življenja, s čimer so zahtevali tudi osvoboditev kmeta ter zemljiško odvezo.

Buržoazija je v svojih zahtevah trčila tudi ob državno ureditev in kraljevi absolutizem. Zato so razsvetljenci gledali na državo popolnoma drugače kot fevdalci. Že angleški filozof John Locke je zanikal državo kot božjo tvorbo ter postavil temelj novi teoriji o nastanku države, to je pogodbeni teoriji. Država je po njegovem nastala in temelji na pogodbi med ljudstvom in vladarjem. V tej pogodbi se ljudstvo ni odreklo vsem pravicam. Še vedno ima najvišjo, zakonodajno oblast. Ljudstvo je vladarju po tej pogodbi dalo samo izvršno oblast. Zato je John Locke zanikal suverenost vladarja, ki naj bi jo imel po »milosti božji« in je v interesu buržoazije trdil, da pripada ta oblast ljudstvu po prirodnem pravu. V Franciji sta Charles Montesquieu (1689—1755) in Jean Jacques Rousseau (1712—1778) ostro napadala francoski absolutizem. Montesquieu je v svojem delu »O duhu zakonov« zahteval omejitve absolutizma po parlamentu. Tako državo imenujemo parlamentarna monarhija, ki si jo je zamišljal po vzorcu angleške monarhije. V varstvo politične svobode je zahteval delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno. Rousseau je s svojo knjigo »Družbena pogodba« pogodbeno teorijo še dopolnil. Po njegovem nauku je ljudstvo izvolilo vladarja v pradavnini iz svoje srede. Če vladar ne vlada v dobro ljudstva ali če ne izvršuje svojih dolžnosti, ima ljudstvo pravico vladarja odstaviti in ga postaviti celo pred sodišče. Ta teorija je torej v bistvu zahteva po odpravi političnih predprav privilegiranih stanov (plemstva in duhovščine); vsi ljudje naj imajo enake politične pravice; dalje, da se kraljeva absolutistična oblast v smislu Montesquieujevih načel omeji v korist buržoazije, ki doslej ni sodelovala pri oblasti, oziroma, da po Rousseauju prevzame s proglasitvijo republike vso oblast.

Razsvetljenci so ostro nastopali proti krščanstvu in cerkvi, ki je podpirala absolutizem in fevdalizem. Zanikali so vse, česar niso dojeli z razumom in zato verskih dogem niso priznavali. Zagovarjali so neko splošno vero, vero v najvišje bitje — deizem. Glede na to so zahtevali versko strpnost — toleranco in svobodo. Najbolj znan po svojih napadih na cerkev in fevdalni red sploh je bil François Arouct Voltaire (1694—1778). Vendar pa je na drugi strani trdil, da je za preprosto ljudstvo vera potrebna in da bi si bilo treba boga izmisliti, če bi ga ne bilo. Posebno ostro so razsvetljenci napadali jezuitc, ker so

v njih videli največjo oporo cerkvi in staremu fevdalnemu redu. Pod pritiskom vsega tega je papež jezuitski red l. 1773 res ukinil.

Da bi se ljudstvo izobrazilo ter se s tem odtegnilo vplivu stare dobe, so razsvetljenci zahtevali, da naj skrbi za šolstvo država. Šole fevdalne dobe je oskrbovala duhovščina. Višje šole in univerze so vodili zlasti jezuiti. Preko teh šol je seveda cerkev širila svoj vpliv. Razsvetljenci so zahtevali splošno šolsko obveznost in takšno ureditev šolstva, da bi se tudi preprosto ljudstvo lahko izobražovalo. Seveda je ta zahteva v zvezi s potrebami buržoazije in novega časa, ki zahtevajo izobraženjšega delavca in uradnika.

Na gospodarskem področju so bili razsvetljenci nasprotniki merkantilizma. Njihov gospodarski nauk se je imenoval fiziokratizem, kar dobesedno pomeni gospodstvo prirode (torej tudi v gospodarstvu prirodno pravo). Ustanovitelj fiziokratske šole je bil Francoz François Quesnay (1694—1774). Trdil je, da vir dobrin in blagostanja nista trgovina in industrija, temveč zemlja. Zato naj država skrbi za poljedelstvo. Na drugi strani zahtevajo fiziokrati nevmešavanje države v gospodarsko življenje, torej svobodno trgovino in svobodno konkurenco.

Gospodarsko teorijo francoskih razsvetljencev so poglobili angleški ekonomisti, katerih prvi predstavnik je Adam Smith (1723—1790). S fiziokrati se Smith ni strinjal v tem, da bi bila le zemlja vir bogastva in blagostanja. Trdil je nasprotno, da je izvor bogastva delo in sicer delo v vseli oblikah. Torej tudi trgovina, obrt in industrija. Zato ni zahteval svobode le za trgovino, temveč popolno gospodarsko svobodo, ki bi jo urejevali prirodni zakoni sami. Eden takih prirodnih zakonov je po Smithu svobodna konkurenca, ki bo s ponudbo in povpraševanjem zboljšala in pocenila blago, kar bo vsekakor ljudstvu v korist. To gospodarsko teorijo imenujemo gospodarski liberalizem; kot gospodarska teorija buržoazije se je uveljavil v 19. stol. Taka gospodarska načela so koristila le redkim posameznikom: buržoaziji. Večjemu delu ljudstva pa ne. Nasprotno, zapadlo je v novo izrabljanje, v izrabljanje s strani buržoazije.

Buržoazija, gospodarsko močna in oborožena z idejami razsvetljenstva, ki so privabljalale tudi druge družbene plasti, zlasti nižje meščanstvo, delavce in deloma tudi kmete, je bila pripravljena za boj s fevdalnim redom; bila je pripravljena na revolucionarno zrušenje fevdalizma.

Razsvetljeni absolutizem

Zapadna Evropa je zaradi hitrejšega gospodarskega razvoja prej doživljala rast novih sil in propad fevdalizma. V Angliji je bila buržoazna revolucija že v 17. stol.; v Franciji pa se je v 18. stol. pripravljala. Srednja in Vzhodna Evropa je šele prešla k absolutizmu, ker se je tu komaj sedaj začel močan razmah kapitala v rokah buržoazije. Buržoazija je tudi v teh državah na tej stopnji razvoja podpirala absolutistične težnje vladarjev, ker je absolutistična država ustvarjala večje gospodarske enote in pospeševala obrt in trgovino, kar je buržoaziji koristilo. Toda tudi

sam razkroj fevdalnega reda je nujno gnal te države, podobno kot prej države na zapadu, k absolutizmu.

Pri uveljavljanju svoje volje proti plemstvu, zato da si čim bolj okrepijo svojo absolutno oblast, so vladarji Srednje in Vzhodne Evrope prevzeli nekatere razsvetljene nazore. Prav tako so prevzeli tudi nauke fiziokratizma. In res so začeli absolutistični vladarji pospeševati poljedelstvo. Kajti če je bogat kmet, je tudi država bogata in če je država bogata, je bogat tudi vladar. Tak način vladanja imenujemo razsvetljeni absolutizem, vladarje pa razsvetljene absolutiste.

Seveda razsvetljeni absolutizem ni pomenil konca fevdalizma. Nasprotno, hotel ga je očuvati in obvarovati pred revolucijo. Zato je vladar uporabljal napredna razsvetljena načela, toda le tam in tista, ki niso bila nevarna njegovim absolutni oblasti in ki niso rušila fevdalizma.

Razsvetljeni absolutizem se je uveljavil predvsem v Rusiji, Prusiji in Avstriji. Njegovi predstavniki so bili ruska carica Katarina II., Friderik II. v Prusiji ter Marija Terezija in Jožef II. v Avstriji.

Rusija. Rusija je postala za vlade carja Petra Velikega (1689—1725) evropska velesila. Ruski kmet, ki je že od druge polovice 16. stol. priklenjen na zemljo, prehaja vedno bolj v nevoljništvo. Že v 17. stol. so vsi kmetje nevoljniki razen v predelih severne Rusije, kjer je bilo poljedelstvo stranski poklic in razen tistih, ki so pred izžemanjem plemstva zbežali v neposeljene, blizu meja ležeče pokrajine. Ti begunci so se začeli imenovati k o z a k i. Za Petra Velikega se je položaj kmeta še poslabšal.

Peter Veliki je utrdil carski absolutizem in zaključil borbo proti visokemu plemstvu-bojarjem. Ukinil je bojarsko dumo in namesto nje uvedel svēt, ki ga je postavljali car. V borbi proti plemstvu je šel celo tako daleč, da je ukazal briti brade, nositi kratke lase in kratke suknjiče; vse tako, kot je videl na svoji poti v Evropi. Z novo upravno razdelitvijo Rusije na deset gubernij, v katerih je na vodilna mesta postavljali uradništvo, je še nadalje zelo zmanjšal politične pravice plemstva. Pri vsem tem se je opiral na močno vojsko, ki jo je iz fevdalne in najemniške spremenil v stalno. Tako je za Petra Velikega nastala močna ruska absolutistična država, ki je temeljila na nevoljništvu, uradništvu in stalni armadi.

V 18. stol. so osvajanja carjev odprla Rusiji trgovska pota na zapad in jug. Trgovina je zaradi tega zelo narastla. Že od konca 17. stol. je prehajal tudi v Rusiji trgovski kapital v založništvo. Za Petra Velikega se je začela z njegovo pomočjo uvajati v proizvodnjo tudi manufaktura. Delavci v manufakturah so bili ali nevoljniki velikih trgovcev, ki so bili istočasno veliki zemljiški posestniki, ali kaznjenci, poslani na delo v manufakture. Proizvodnja je bila v manufakturah kljub velikemu pritisku in kaznim manjša kakor v založništvu. Zato so se manufakturisti vračali na založniško obliko proizvodnje, ki je bila v 18. stol. glavna oblika proizvodnje v Rusiji.

Ker ruski buržoaziji zaradi takega razvoja takrat še niso bili potrebni svobodni delavci, Katarina II. (1762—1796) ni napravila nobenih reform v korist kmeta, čeprav jih je morda nameravala izvesti v smislu razsvetljenih idej. Nasprotno! Zaradi vedno večjega pritiska in izrabljanja zemljiških gospodov so živeli kmetje vedno bolj pasje življenje. Najhujši

je bil pritisk nad kmeti v predelih, ob Volgi, kjer so zemljiški gospodje zaradi redke naseljenosti zahtevali večje dajatve in tlako. Prav tako je bilo v pokrajinah ob Uralu, kjer so morali delati kmetje tudi v rudnikih. Zato je tu izbruhnil upor, ki se je razširil še v Donsko kotlino. Upor je vodil kozak Pugačev. Uporniki niso bili složni in tudi niso zajeli v upor vse Rusije, zato jih je Katarina II. l. 1775 premagala. Nevoljništvo je sedaj še poostrila. Državni uradi niso smeli več sprejemati pritožb nevoljnikov. Nevoljnik je postal popolnoma odvisen od zemljiškega gospoda, ki ga je lahko prodal kakor žival. Nevoljništvo se je razširilo tudi v Ukrajino, kjer ga dotlej ni bilo.

Katarina II. je absolutizem še bolj utrdila z novo upravno reformo. S povečanim številom gubernij in poslušnim uradništvom je okrepila nadzorstvo nad vsem javnim življenjem. Kljub temu, da je plemstvo izgubljalo politične pravice, je vendar začelo podpirati absolutizem, ker je ščitil fevdalne predprave pred zahtevami in upori izkoriščanih kmetov.

Katarina je uvedla v Rusijo vrsto naprednih reform. V kazenskem postopku je odpravila najhujše mučenje in smrtno kazen, namesto katere so uvedli izgnanstvo v Sibirijo. Toda smrtna kazen je vendar še bila, kajti bičanja s sto udarci ni prenesel noben človek. S pomnožitvijo šol, osnovnih in srednjih, se je sicer pospeševala ljudska izobrazba, vendar šolsko delo ni seglo daleč na deželo in je zato ostajal ruski kmet še vedno neuk.

Državna oblast je zelo pospeševala trgovino, obrt in industrijo. Ustanavljala je nova mesta, gradila ceste in prekope ter s tem vezala širono rusko ozemlje v večje gospodarske enote. Na prazna ozemlja je naseljevala tuje koloniste. Takrat so nastale nemške naselbine v Ukrajini in ob Volgi.

V zunanji politiki je Katarina II. nadaljevala delo Petra Velikega. V dveh vojnah proti Turčiji je osvojila večji del črnomske obale in s tem okrepila trgovino proti jugu. Iz južnih, poljedelskih in zelo rodovitnih pokrajin, ki so predaleč od baltiškega morja, so sedaj po tej smeri izvažali žito in drugo blago v Evropo. Z delitvami Poljske, ki so ji prinesle večji del poljskega ozemlja, je že nastopila pot osvajalne politike.

Prusija. Prusija je nastala v začetku 17. stol. z združitvijo Brandenburške in posesti nemškega viteškega reda v Prusiji. L. 1701 je postala kraljevina v okviru rimsko-nemškega cesarstva. Vladar je vladal popolnoma absolutistično. Plemstvo je podpiralo absolutizem, ker vladar plemičev ni oviral pri izžemanju kmetov. Pritisk na kmeta se je še povečal z razvojem žitne trgovine na zapad v napredni industrijski državi Anglijo in Holandsko. S to trgovino so se ukvarjali plemiči. Da bi dobili večje množine žita, so povečali fevdalne dajatve in zahtevali več tlake. Kmet je moral delati zato tudi do šest dni v tednu na posesti plemiča-junkerja. Poleg fevdalnih obveznosti so morali kmetje plačevati tudi državne davke, ki so neprestano rasli, ker se je večalo število uradništva — birokracije in vojske. Vojsko so sestavljali kmečki sinovi, oficirji pa so bili plemiči. Pruska država je bila vojaška, plemiško-kmetijska država z absolutističnim vladarjem.

Friderik II. (1740—1786) je najizrazitejši predstavnik pruske države na prestolu. Dokončno je izoblikoval pruskega človeka, ki je dobil najvidnejši izraz v fašistu hitlerjevske Nemčije. Velika nadutost, stroga, suženjska discipliniranost in slepa poslušnost so njegove značilnosti.

Friderik II. je prevzemal ideje razsvetljencev, toda jih v praksi malo izvajal. Izpopolnil je sicer šolstvo, uvedel kazensko in civilno pravo, ukinil mučenje in uvedel celo enakopravnost podložnikov pred zakonom. A od vsega programa razsvetljenih absolutistov je resnično izvedel samo versko strpnost.

Zelo pa je sledil gospodarskim načelom fiziokratov. Podpiral je poljedelstvo, izsuševal močvirja in ukazal saditi nove rastline. V korist buržoazije, ki ji je centralistična, močna oblast ugajala ter jo je zato podpirala, so pospeševali industrijo. Razvijala se je predvsem v zapadnih pruskih deželah, kjer je svobodni kmečki stan dajal delovno silo. Da bi povečal proizvodnjo tekstilne industrije tudi v novo pridobljeni Šleziji, je l. 1766 dal manufakturistom za delo v predilnicah v popolno izrabljanje okoli tisoč otrok od 10. do 12. leta.

Predvsem so pruski vladarji skrbeli za vojsko, ki je z 200 tisoč mož močno armado postala najmočnejša v Evropi. S to vojaško politiko v zvezi je tudi nekoliko reform kmetom v korist. Friderik II. je prepovedal priključevati kmečko zemljo plemiški, ker je s tem izgubljal vojake in davkoplačevalce. Na svojih posestvih je dal zemljo kmetom v dedni zakup, kar je bilo doslej v Prusiji zelo redko. Skušal je tudi zmanjšati tlako na plemiških posestvih, da bi kmetje svojo zemljo bolj obdelali in zato laže plačevali davke. Toda dejansko se vse te reforme niso izvajale. In tako je Friderik II. ostal pravi poglavar pruskih plemičev-junkerjev, ki so brezobzirno izrabljali podložne kmete.

Osvajalna politika vojaške Prusije je dosegla pod Friderikom II. svoj višek. Z močno armado je dvakrat, prvič v nasledstveni (1740—1748) in drugič v sedemletni vojni (1756—1763) premagala Avstrijo in osvojila bogato ter industrijsko Šlezijo. Ob priliki prve delitve Poljske, v zvezi z Rusijo in Avstrijo, se je l. 1772 Prusija povečala z Zapadno Prusijo in je tako teritorialno povezala svojo baltiško posest. V nadaljnjih dveh delitvah Poljske do l. 1795 je pridobila še velik del njenega ozemlja in postala velesila.

Avstrija. Avstrija je v stalnih bojih proti Turčiji v 17. in prvi polovici 18. stol. osvobodila celo vrsto pokrajin, ki so jih Turki zasedli v prejšnjih stoletjih in potisnila svoje meje do Save in Donave na jugu ter do Karpatov na vzhodu. Postala je velesila z vedno bolj absolutističnim vladarjem in s popolnim fevdalnim redom.

Razvoj trgovine in kapitala v zapadnih državah je vplival tudi na Avstrijo. Že od konca 17. stol. se je širila trgovina Avstrije proti zapadu. Za Karla VI. (1711—1740) pa se je razširila avstrijska trgovina s proglastitvijo svobodnih luk v Trstu in Reki ter s trgovsko pogodbo s Turčijo tudi daleč na vzhod v Levanto. Trgovski kapital v rokah nemške buržoazije je neprestano rasel. Začel se je tudi tu nov način proizvodnje v obliki založništva in manufaktur. Buržoazija je zato stremela po tem,

da se fevdalno razbita Avstrija spremeni v enotno centralizirano državo z močnim vladarjem in je zato podpirala absolutizem.

Marija Terezija (1740—1780) je podprla koristi nemške buržoazije in prešla tudi sama v odkrit absolutizem. Odpravila je staro stanovsko upravo. Novo centralizirano upravo je združila v »Centralnem uradu« na Dunaju, ki je sprejemal ukaze samo od vladarja. Z namenom, da še bolj zmanjša vpliv plemstva pri upravi, je ločila sodstvo od uprave, vendar je plemstvo obdržalo patrimonialno sodstvo.

Novi način proizvodnje v manufakturah je zahteval osvoboditev kmeta, da bi dobila buržoazija svobodnega delavca. Tudi državne koristi so zahtevale, da se zboljša kmetov socialni in gmotni položaj. Kajti dolgotrajne vojne so zahtevale novo vojaško ureditev in povečano število vojakov; vojak pa je bil predvsem kmet. Vojne, nova vojaška ureditev in državna uprava z uradništvom so požrle veliko denarja. In zopet je kmet plačeval večino davčnih bremen. Zato je Marija Terezija izvedla nekaj reform v korist podložnikov. Kmeta ni osvobodila; z rabotnim patentom je l. 1775 samo zmanjšala tlako, ki je smela trajati največ tri dni v tednu. Drugače pa je pustila vse fevdalne dajatve nedotaknjene in tudi davkov ni kmetu zmanjšala. Hotela je obdavčiti tudi privilegirana stanova: plemstvo in duhovščino. Zato je dala izmeriti in popisati zemljiško posest. Z novo davčno ureditvijo in davčno knjigo (tako zvanim terezijanskim katastrom) je preprečila, da bi privilegirana stanova kot vedno dotlej prevrgla nove davke na breme kmeta-tlačana. Dalj v svojih reformah ni prišla. Toda že ti poizkusi so povzročili velik odpor pri plemstvu, ki je bilo dotlej popoln gospodar kmetov.

V duhu razsvetljenstva je Marija Terezija izdala kazenski zakonik in odpravila mučenje. Preosnovala je osnovne šole in šolstvo sploh. Skrb za šolstvo je prevzela sedaj država, ki je uvedla tudi šolsko obveznost.

Po načelih fiziokratizma je podpirala poljedelstvo in živinorejo ter za pospeševanje naprednih načel v obeh panogah gospodarstva ustanavljala kmetijske družbe. Še vedno pod vplivom merkantilizma je državna oblast štela industrijske in obrtne izdelke z uvoznimi carinami. Odpravili so pokrajinske carine in l. 1778 so postale zapadne avstrijske dežele enotno carinsko ozemlje. Z gradnjo novih cest, z enotnim denarjem in enakimi merami je nastajalo v Avstriji enotno gospodarsko področje. Vse to je zelo pospeševalo trgovino.

Jožef II. (1780—1790) je poglobil reforme svoje matere in šel dalje od nje. Podredil je tudi Ogrsko in Hrvaško v upravnem oziru Dunaju in odpravil sabore; kot državni in uradni jezik je uvedel v vsej državi nemščino.

Razvoj industrije v manufakturah je še bolj kot prej potreboval svobodnega delavca. Zato je Jožef II. v letih 1782—1785 z nevoljniškimi patenti osvobodil kmeta. Kmet je postal osebno svoboden. Lahko je zapustil posestvo fevdalnega gospoda, če je dobil naslednika, in se preselil, kamor je hotel. Lahko je poslal otroke v šole ali učiti jih obrti. Toda zemlja je bila še vedno last zemljiškega gospoda in tudi fevdalne dajatve so ostale. Pač pa se je kmet lahko odkupil tlake.

Plačevanje davkov je razširil tudi na privilegirana stanova. Razdelil je davke enakomerno po velikosti zemljiške posesti med plemstvo, duhovščino in kmete. V zvezi s tem so na novo popisali zemljiško posest, na osnovi česar je nastala nova davčna knjiga (jožefinski kataster).

Vse te reforme so zelo razburjale plemiče, ker so izgubljali svoje predpravice. Oba razsvetljena vladarja v Avstriji sta jih skušala pomiriti s tem, da sta jih privabljala na dvor, jih obsipavala z darovi in jih uporabljala kot oficirski zbor v novo organizirani vojski ter jih ščitila pred upori in zahtevami kmetov.

S cerkvenimi reformami, s katerimi je cerkev podredil državnim koristim, se je Jožef II. zameril tudi rimski cerkvi. S tolerančnim patentom je l. 1781 katoliška cerkev prenehala biti v Avstriji privilegirana cerkev. Vse vere so postale enakopravne. Duhovniki so postali državni uradniki, ki morajo biti v cerkveno-upravnih zadevah pokorni državi. Odpravil je samostanske redove, ki niso koristili državi in skupnosti. Zaplenjeno premoženje je združil v »Verski sklad«, iz katerega so ustanovljali nove fare. Z raznimi drobnimi cerkvenimi reformami je razburil tudi preprosto ljudstvo. Vendar se v sam verski nauk ni vtikal.

Proti Jožefovim reformam je bil med plemstvom in v cerkvi velik odpor. V nekaterih deželah je celo nastal upor. Neuspehi v zunanji politiki so še bolj omajali njegovo absolutno oblast. Zaradi porazov v vojni proti Turčiji je že sam Jožef II. moral na Ogrskem in v Belgiji preklicati večino svojih reform. Njegov naslednik Leopold II. (1790—1792) je bil prisiljen preklicati večino reform tudi v avstrijskih deželah. Toda v veljavi sta ostala, kljub odporu plemstva in cerkve, nevoljniški in tolerančni patent.

Jugoslovani v Avstriji

Gospodarski razvoj pri Slovencih. Slovenci so v tem obdobju doživljali v okviru avstrijske zgodovine, pod vplivom razsvetljenstva in mednarodnih dogodkov važne spremembe, ki so vplivale na nadaljnji razvoj njihove zgodovine.

Trgovina na veliko se je od začetka 18. stol. razvijala tudi na slovenskem ozemlju. Osnovo za to je dal Karel VI. s proglasitvijo Trsta za svobodno pristanišče. Trst je odtlej privabljal trgovino vsega avstrijskega zaledja in je naglo rasel. Na razvoj trgovine je ugodno vplivala tudi novo zgrajena cesta, prva moderna prometna zveza preko našega ozemlja. Cesta, ki je vezala avstrijske pokrajine s Trstom po sredi slovenskih pokrajin, je prevzela tudi tisti promet, ki je šel doslej v Italijo preko Kanalske doline. L. 1770 je šlo n. pr. po novi cesti na Trst že 5100 ton železa, kar je predstavljalo polovico proizvodnje železa na Koroškem. Notranja prometna pota so se izpopolnila z ureditvijo Save pod Marijo Terezijo, kar je omogočilo velik promet proti vzhodu na Hrvaško in celo na Ogrsko. Z velikimi čolni so vozili blago od Vrhnike po Ljubljani in nato po Savi navzdol ter obratno. Navzgor so čolne vlačili z volmi ali s konji. V Ljubljani je bilo na Bregu važno pristanišče in prekladališče. Toda veletrgovine so se s svojim kapitalom polastili

tujci, zlasti Nemci in Italijani, ki so bili naseljeni ali pa so se naseljevali v mestih na Slovenskem.

Deloma so se bavili s trgovino z žitom tudi plemiči, vendar jim je buržoazija to trgovino polagoma trgala iz rok. Kmečka trgovina je bila malo pomembna za razvoj trgovskega kapitala. Je pa seveda, podobno kot tovorjenje oziroma prevažanje blaga, bila v nekaterih predelih za kmeta izrednega pomena.

Trgovski kapital je tudi na Slovenskem prehajal k založništvu. Najvažnejši predmeti, ki so jih izdelovali na založniški način, so bile čipke, preja oziroma platno. Pri tem delu so uporabljali tudi žensko delovno silo in pri izdelovanju čipk celo otroke. V novem načinu proizvodnje je bilo založništvo na Slovenskem prevladujoča oblika. Vendar so v vsem 18. stoletju nastajale manufakture, zlasti tekstilne. Izdelovali so predvsem platno kot n. pr. v Ljubljani ali svilo v Gorici, kjer so bile še predilnice že od Karla VI. Važna je bila potem tudi steklarska industrija v Zagorju in v čepovanskem okraju na Goriškem ter industrija fajančnih izdelkov v Ljubljani. Največji obseg so imele na Slovenskem železarske delavnice in pridobivanje železa. Vsa Gorenjska in tudi Koroška sta bili posejani z železarnami. Največje in največ jih je imel baron Žiga Zois. Po vsem svetu so bili znani puškarji iz Borovelj na Koroškem. Železo iz slovenskih dežel so izvažali v Italijo. Na prehodu v 19. stoletje so začele naše fužine propadati zaradi prevelike konkurence večjih ležišč in boljše rude drugih evropskih rudnikov. Razen idrijskega rudnika živega srebra, ki je v tem času zaposleval več sto ljudi, na Slovenskem nismo imeli večjega rudnika. Toda vsa ta podjetja so bila po večini v rokah tuje nemške in italijanske buržoazije.

Obrt v mestih je ostala pri mali proizvodnji, ker je bila vezana s cehovskimi pravili in organizacijo. Cehovski mojstri so se oklepali cehov, ker so v njih videli zaščito pred konkurenco, zaščito pred novim načinom proizvodnje. Toda pomen cehov je padal zaradi raznih odredb. Že Leopold I. je leta 1689 izdal obrtni red, s katerim je dobila državna oblast pravico ustanavljati cehe in jim dajati pravila. Cehi sedaj nič več ne določajo cene izdelkom, temveč jih določa država. Karel VI. je ta red potrdil. Cehovska organizacija je bila zelo prizadeta tudi s tako zvanimi državnimi obrtniki, to je obrtniki, ki niso bili organizirani v cehih in so dobili pravico izvrševati obrt neposredno od države. Najtežje udarce so dobivali cehi in z njimi slovenski obrtniki od veletrgovcev odnosno založništva in manufaktur.

Tudi poljedelstvo se je zelo izboljšalo. Da bi povečala svoje dohodke, je državna oblast pod vplivom fiziokratizma skrbela za napredek v poljedelstvu, zlasti z uvajanjem novih kulturnih rastlin in boljšega načina gnojenja. Opuščal se je stari tridelni način obdelovanja. Kmet pri nas v začetku 18. stoletja še ni sadil kulturnih rastlin novega sveta: krompirja in koruze. Začel jih je saditi šele na pritisk države. Karel VI. je z dvema odlokoma zapovedal saditi koruzo in je kmeta oprostil desetine od tega sadeža. Zaradi te ugodnosti se je koruza naglo širila. Mnogo počasneje se je razširil krompir. Priporočal ga je že Karel VI., Marija Terezija pa je v letih 1767—1771 dajala za saditev krompirja celo na-

grade. Vendar je šlo vse zelo počasi. Jožef II. je l. 1788 zopet z nagradami pospeševal kulturo krompirja, ki se je nato naglo širil in postal glavna hrana prebivalstva. V tem času so se udomačile pri nas številne krmilne rastline in strniščni sadeži.

Z uvajanjem novih kulturnih rastlin, dalje s sajenjem krmilnih rastlin in strniščnih sadežev se je tridelno obdelovanje polja naglo opuščalo. Ugodne posledice tega so bile dvojne. Kmet je pridelal odslej dalje zase toliko, da ni bilo več nevarnosti lakote tudi v primeru slabih letin. Na drugi strani se je s sajenjem krmilnih rastlin in novimi pasmami živinoreja zelo dvignila. To pa je zopet koristilo poljedelstvu, ker je kmet bolje gnojil in zato tudi lahko opuščal triletno kolobarjenje.

Iz slovenskih vrst so sedaj izšli prvi poljedelski strokovnjaki. Gorenjski domačin Anton Janša je v nemškem jeziku spisal prvo znanstveno knjigo o gojenju čebel; prevedli so jo tudi v slovenski jezik. Kmezijske družbe, ki so jih z vladno podporo ustanavljali tudi na Slovenskem, so imele nalogo, da pospešujejo nova načela v poljedelstvu. Kljub vsemu se je gmotni položaj slovenskega kmeta slabšal, kajti novi davki in odkupnina za nekatere fevdalne olajšave so kmeta gmotno izčrpavali.

Socialne spremembe pri Slovencih. Velike so bile socialne spremembe, ki jih je slovensko ljudstvo doživelo v dobi razsvetljenega absolutizma. Reforme Marije Terezije in Jožefa II. v korist kmeta niso nastale iz potreb kmeta, temveč iz potreb države in buržoazije. Vendar so tudi kmetu koristile. Že reforme Marije Terezije o načinu plačevanja davkov, rabotni patent iz l. 1775 in zlasti raztegnitev davčne obveznosti na privilegirana stanova, kar je napravil Jožef II., so zelo dvignili kmetov socialni ponos. Nevoljniški patent Jožefa II. l. 1782 je socialno stanje slovenskega kmeta popolnoma spremenil. Kmet je postal svoboden. Vsa fevdalna osebna nesvoboda je izginila. Kmet je postal sedaj res človek, prenehal je biti manjvredno bitje, ki je moralo služiti tuji fevdalni gospodi. Že samo določba tega patenta, da se je kmet lahko selil, da ni bil več vezan na zemljo, je imela velike posledice. Zemljiški gospod je moral sedaj zmanjšati pritisk na kmeta, če ga je hotel obdržati na svoji zemlji. Tako se je socialni položaj kmeta neprestanoboljšal. Svobodno šolanje kmečkih otrok, prost vstop v obrti pa je postopoma večalo število slovenskega meščanstva in slovenske inteligence.

V slovenskih mestih je bilo slovensko meščanstvo res v veliki večini. Toda naša mesta so bila majhna in smo zato v tem obdobju imeli sorazmerno maloštevilni meščanski družbeni razred. Slovenski meščan je bil le obrtnik ali mali trgovec in zato po svojih težnjah nazadnjaški. Veletrgovino, bančne posle, založništvo oziroma manufakture je obvladovala, kakor smo že videli, tuja buržoazija nemškega in italijanskega porekla. Ta buržoazija, čeprav maloštevilna, je vodila vso mestno samoupravo. Zato je bilo med tujo buržoazijo in slovensko drobno buržoazijo veliko gospodarsko, socialno in politično nasprotstvo.

Plemiške socialne plasti Slovenci nismo imeli. Plemstvo na Slovenskem je bilo tuje, nemške krvi. Kakor splošno v Avstriji so tudi na Slovenskem stare plemiške rodbine izumirale. Na njihovo mesto so prihajale nove, tudi iz vrst buržoazije, ki so se vezale s starim plemstvom in so

z njim vred zagovarjale fevdalni red. Ker so se tudi fevdalni gospodje bavili s trgovino, zlasti z žitno, ter sodelovali pri založniški in manufakturni proizvodnji, je bila ta povezava še tesnejša. Tuje fevdalno plemstvo in tuja buržoazija sta skupno tlačila in izkoriščala slovensko ljudstvo.

V tem obdobju je na Slovenskem nastajal nov socialni razred — delavski razred — kot posledica novega kapitalističnega načina proizvodnje. Delavski razred je bil pri nas še zelo maloštevilen in raztresen na več manjših središč. Slovensko delavstvo v danih prilikah še ni ničesar pomenilo, zlasti še, ker se samega sebe ni zavedalo. Je pa to popolnoma razumljivo, kajti novo delavstvo prihaja iz kmečkih vrst ter ima vsaj v prvem času bolj kmečki kot delavski značaj.

Politične spremembe pri Slovencih. Najvidnejše spremembe v slovenskih deželah so bile politične reforme obeh razsvetljenih vladarjev. Marija Terezija je vso upravo združila v »Direktoriju za notranje zadeve« na Dunaju. V posameznih deželah je osnovala deželne gubernije oziroma pustila deželna glavarstva, ki so bila direktoriju podrejena. Nižje upravne enote, okrožne urade ali kresije, je na novo uvedla, kot je sama rekla, zato, da bi se njeni ukazi tembolj gotovo izpolnjevali. Na s Slovenci poseljenem ozemlju so bili okrožni uradi na Štajerskem: v Mariboru in Celju; na Koroškem: v Celovcu, Beljaku in Velikovcu; na Kranjskem: v Ljubljani, Novem mestu in Postojni; na Goriškem v Gorici in končno v Trstu. Najnižje upravne enote so bile občine. Jožef II. je upravne enote na Slovenskem spremenil v toliko, da je leta 1783 odpravil deželna glavarstva na Kranjskem in Koroškem. Obe deželi je združil s Štajersko v en gubernij v Gradcu. Prav tako je združil Goriško in Gradiščansko s Trstom v en gubernij s sedežem v Trstu.

Vzporedno z upravnimi reformami so se izvršile tudi sodne, davčne in vojaške reforme. Marija Terezija je vse sodstvo podredila pravnemu ministru v Centralnem uradu ter ga v glavnem ločila od uprave. V vseh slovenskih deželnih glavnih mestih so se ustanovila posebna sodišča. Za slovenskega kmeta je bilo posebno važno, da so obdržale del sodnih funkcij tudi kresije, kjer se je lahko slovenski kmet pritožil proti svojemu zemljiškemu gospodu. Tako je najnižje, patrimonialno, sodstvo, ki je bilo v rokah nemških fevdalcev, dobilo tudi pri nas svoj prvi udarec. Jožef II. je še bolj zmanjšal to sodno oblast zemljiških gospodov z odlokom; da ima kmet pravico pritožbe proti vsaki njihovi sodni odločbi.

Davčne reforme, ki so veljale za vse avstrijske pokrajine, so se izvajale tudi na Slovenskem. Isto je veljalo tudi za vojaške reforme Marije Terezije, ki je uvedla stalno vojsko in vojaški nabor. Ker so bili vojaške službe oproščeni skoraj vsi drugi stanovi in poklici ter je služil vojake predvsem kmet, so se na Slovenskem pri novačenju vršile velike zlorabe. Novačila je zemljiška gospoda, ki je bila podkupljiva in je proti odkupnini oprasha vojaške obveznike ter lovila druge, da je dala določeno število vojakov. Zato je vladá sama prevzela nabor, da bi tako preprečila zlorabe zemljiške gospode.

Z vsemi temi reformami je bila stara stanovska oblast na Slovenskem močno omejena, čeprav so še ostali posamezni deželni zbori. Davčne reforme so odvzele stanovom pravico dovoljevanja davkov. S tem so

stanovi izgubili svojo najvažnejšo pravico in tudi orožje v boju proti absolutizmu. Z novimi upravnimi enotami ter z izdajanjem uradnih odlokov ali patentov je vpliv stanov na državno upravo prenehal. Novi upravni aparat je ustvaril uradniški stan, to je birokracijo, ki je bila od države popolnoma odvisna in ji je morala vdano služiti. To je imelo za Slovence težke posledice. Uradništvo, ki je prihajalo k nam, je bilo nemško, ker svoje inteligence še nismo imeli dovolj. Z nemškim uradništvom in nemškim uradnim jezikom se je začela nova germanizacija slovenske zemlje.

Kakor za vse druge podjarmljene nenemške narode v Avstriji so bile tudi za Slovence velike važnosti šolske reforme. Doslej država šolam sploh ni posvečala nobene pažnje. Pustila jih je cerkvi in jih sploh smatrala za cerkveno zadevo. Šolstvo se je sedaj podržavilo. Najprej seveda osnovne šole. V posameznih deželah so imele za to postavljene komisije nalogo urediti šolstvo, ki se ni v vseh slovenskih deželah organiziralo istočasno. Vendar je bilo ob koncu razsvetljene dobe v glavnem urejeno. V vsaki fari se je osnovala najnižja stopnja osnovne šole — trivialka. Razširjene osnovne šole — glavne šole — s tremi ali štirimi razredi, so bile v vsakem okrožnem mestu. V deželnih glavnih mestih pa so bile normalke kot nekaka priprava za vstop v srednjo šolo. Ljubljana je dobila normalko l. 1775. Šolska obveznost je trajala šest let, od šestega leta starosti dalje. Srednje šole so podržavili šele po ukinitvi jezuitskega reda l. 1773. Na Slovenskem je bilo v tem obdobju sedem srednjih šol, ki so se imenovalle latinske šole. Jožef II. je še bolj kot Marija Terezija pri šolstvu zasledoval državno korist. Povsod je zahteval enako organizacijo šolstva in je zato v vsakem okrožju osnoval šolsko nadzorstvo. Vse šole, tudi osnovne, bi morale biti samo nemške.

Ze Marija Terezija je izvajala manjše cerkvene reforme, čeprav počasi in previdno. Jožef II. pa je najprej in z vso odločnostjo udaril po cerkvenih zadevah. Skušal je popolnoma nadzorovati cerkev in jo podrediti državnim koristim. Ta Jožefova cerkvena politika, ki jo označujemo kot jožefinizem, je imela svoje zagovornike tudi na Slovenskem. Najvidnejši in najvplivnejši je bil ljubljanski škof Herberstein. Tolerančni patent, s katerim je bila proglašena enakopravnost vseh ver in verska svoboda, pri nas ni imel večjih posledic, ker so bili Slovenci v glavnem rimsko-katoliške vere. Toda kljub tolerančnemu patentu se Židje zaradi odpora tukajšnje buržoazije niso smeli naseliti na slovenskih tleh, čeprav so večkrat poskušali. Šele francoske oblasti v dobi Ilirskih provinc so jim dovolile naselitev. Uredba o ukinitvi redov je prizadela večino samostanov na Slovenskem. Istočasno so ukinitili tudi vse verske bratovštine. Premoženje obojih je Jožef II. združil in iz »Verskega sklada« kril stroške za novo cerkveno razdelitev.

Po Jožefovi smrti so večino njegovih reform ukinitili. Njegov naslednik Leopold II. je v upravnem pogledu v vseh slovenskih deželah obnovil stara deželna glavarstva in vrnil tudi stanovom nekaj pravic; toda v upravi jim je pustil le posvetovalno pravico. Uvedli so zopet stari davčni sistem, kar je povzročilo velik odpor pri kmetih. Vedno pogosteje so odločno zahtevali odpravo fevdalnih dajatev in fevdalnih odnosov sploh.

Hrvati v obdobju razsvetljenstva. Na Hrvaškem je bilo gospodarsko stanje v 18. stoletju v glavnem na isti stopnji kot v slovenskih deželah. Reško svobodno pristanišče je od začetka 18. stoletja vedno bolj širilo svoje zaledje v notranjost preko Hrvaške na Ogrsko. Ko je bilo s tako zvano »Karlovo cesto« l. 1726 zaledje prometno zvezano z Reko in Bakrom, se je trgovina zelo povečala. Vedno večje množine blaga so šle iz Ogrske na Reko in obratno, n. pr. samo tobaka je šlo letno okoli 4800 ton. Pozneje grajene ceste, zlasti cesta iz Karlovca v Senj (1770 do 1779), so trgovino še pospešile.

Tudi tu je prehajal trgovski kapital v založništvo in manufakturno obliko proizvodnje, ki jo je oblast podpirala. Vendar so bile med posameznimi predeli velike razlike. Če je to veljalo za Hrvaško severno od Save in deloma za Slovenijo, je v mnogo manjši meri za predele južno od nje in zlasti za Vojno krajino. Pač pa je bilo zopet središče nove proizvodnje v mestih hrvatskega Primorja. V Bakru je v tem obdobju nastala manufaktura platna, na Trsatu tobačna tovarna, ki je predelovala ogrski tobak. Središče industrije v Primorju pa je postajala Reka, kjer se je od začetka 19. stoletja vedno bolj koncentrirala različna industrija.

Socialno stanje je bilo nekoliko različno od stanja na Slovenskem. Slovenci nismo imeli svojega plemstva, na Hrvaškem pa je bilo zelo številno. Toda med domače plemstvo se je v 18. stoletju vedno bolj naseljevalo ogrsko plemstvo, ki je kopičilo svojo zemljiško posest zlasti v Slavoniji. Plemstvo je bilo vodilna družbena plast in je imelo vso oblast v svojih rokah.

Meščanstvo ni bilo številno, ker tudi mest ni bilo veliko, ter ni bilo niti narodnostno niti gospodarsko enotno. Gospodarsko močna buržoazija, ki je imela že dovolj velik kapital in je prehajala na novo obliko proizvodnje, je bila tujega porekla, zlasti iz Ogrske in Nemčije. Domači obrtniki in mali trgovci v mestih so gledali na svoje bogate someščane kot na gospodarske nasprotnike, ki jim odjedajo kruh.

Jedro in ogromno večino hrvatskega prebivalstva so tvorili kmetje. Čeprav jih je bilo 90 % vsega prebivalstva, so imeli le tretjino plodne zemlje. Drugi dve tretjini sta bili v rokah plemstva in cerkve. Čeprav sta privilegirana stanova imela večino zemlje v svoji lasti, davkov nista plačevala in je vse breme ležalo na kmetovih ramah. Kmet je plačeval državne davke, nosil fevdalna bremena, delal tlako, služil vojsko itd., skratka bil je tista družbena plast, ki je redila vse druge. Vendar položaj kmetov ni bil povsod enak, ker niso plačevali povsod enako visokih davkov in dajatev. V Slavoniji so plačevali mnogo večje davščine kot drugje, ker so bile slavonske županije v zvezi z Ogrsko, kjer so kmetje dajali večje dajatve. Z naselitvijo ogrskih plemičev v teh predelih se je ozemlje z večjimi davščinami vedno bolj širilo. Zato so se kmetje leta 1743 uprli izrabljanju v velikem delu Slavonije. Središča upora so bila v Pakracu, Požeži in Virovitici. Zahtevali so priključitev k Vojni krajini, kjer krajišniki niso plačevali nobenih davkov. Toda plemstvo je upor kruto zadušilo. Kmetje v Slavoniji so morali plačevati enako visoke dajatve tudi potem, ko je Marija Terezija združila slavonske županije s Hrvaško.

Vendar položaj kmetov v pravi Hrvatski ni bil dosti boljši. Tudi tu so se neprestano upirali. Največji upor je nastal l. 1755 v Hrvatskem Zagorju. Kmetje so zahtevali odpravo fevdalnih dajatev in tlake ter priključitev k Vojni krajini. Kmečka vojska je narastla na 20.000 mož ter zažigala gradove, znake podložništva, in se na ta način vsaj malo maščevala svojim izžemalcem za stoletne krivice. Toda bila je slabo oborožena in še slabše organizirana, zato jo je plemiška vojska premagala. A upor je plemstvo tako prestrašil, da se je zbrala vsa plemiška vojska pod banovim vodstvom. Da bi preprečili nove upore, je plemstvo kmete grozno kaznovalo. Pokolji in obešanje je decimiralo kmečko ljudstvo. Požiganje in plenjenje, zlasti živine, jih je gospodarsko uničilo, plačevati pa so morali iste dajatve.

Zahteve kmetov po odpravi fevdalnih dajatev in tlake ter priključitvi k Vojni krajini so postajale vedno močnejše. Zato se je tudi plemstvo vedno bolj balo. Da se to prepreči, so plemiči zahtevali od vladarja, da Vojno krajino ukine in jo priključi Hrvatski. S tem bi plemstvo dobilo novo zemljo in v krajišnikih nove podložnike. Izginila bi tudi vaba, ki je vabila njihove dosedanje podložnike, namreč svoboda in predpravice, ki so jih imeli krajišniki. Toda Marija Terezija je zaradi neprestanih vojn potrebovala ogromno vojaštva. Vojna krajina pa je bila živa vojašnica in krajišniki najboljši vojaki. Zato ni hotela o tem nič slišati. Nasprotno, na novo jo je uredila in le delno uknila.

Z novo ureditvijo Vojne krajine se je položaj krajišnikov znatno poslabšal. Predvsem so izgubili svojo samoupravo. Upravne in sodne posle so sedaj prevzele nemške vojaške oblasti in nemščina je postala poveljevalni in uradni jezik. Vojno službo so podaljšali na dobo od 16. do 60. leta in moštvo so uniformirali. Ker sta istočasno plemstvo in cerkev na pravoslavne krajišnike neznošno pritiskali, so se v naslednjih desetih letih krajišniki neprestano upirali v vseh predelih Vojne krajine in zahtevali svoje stare pravice. Upor ni zajel vse Vojne krajine hkrati, zato je vojaška oblast vse upore zadušila in voditelje brezobzirno postreljala.

Socialni položaj kmeta se je znatno spremenil z reformami Jožefa II. Z nevoljniškim patentom za Ogrsko in Hrvatsko l. 1785 so kmetje postali osebno svobodni. Kljub silnemu odporu plemstva je ostal patent v veljavi. Sedaj plemič kmeta ni smel pregnati z zemlje. Kmet je lahko svoje premoženje in tudi zemljo, ki jo je obdeloval, prodal ali zamenjal s komer koli. Seveda je imel naslednik iste dolžnosti do plemiča in države kakor prejšnji lastnik.

Tudi ostale reforme Marije Terezije in Jožefa II. so hrvatsko plemstvo zelo razburjale, ker so se z njimi manjšale njegove predpravice. Marija Terezija je hotela podrediti centralni vladi na Dunaju tudi Ogrsko in Hrvatsko. Ker se je temu upiral tako ogrski kot hrvatski sabor, ju cesarica ni več sklicevala. Za Ogrsko je osnovala namestniški svet, na Hrvatskem pa je postavila kraljevski svet, ki ga je sestavljalo šest svetovalcev in ban. Čeprav sta oba sveta izdajala svoje odloke, sta se vendar morala čisto pokoriti ukazom z Dunaja in jih dajati naprej županijam. Da je hrvatsko plemstvo nekoliko pomirila, mu je Marija Terezija ugodila s priključitvijo Reke, kar so Hrvatje že dolgo

zahtevali. Iz Reke, Bakra in Kraljevice je osnovala leta 1777 severinsko županijo in jo priključila Hrvatski. Toda že leta 1779 je Hrvatsko podredila Ogrski ter ukinila kraljevski svet. Hrvatska je bila sedaj prvič v zgodovini neposredno podrejena Ogrski.

Jožef II. je svoje upravne centralistične reforme popolnoma izvedel tudi na Ogrskem in Hrvatskem. Odpravil je stare županije in vse ozemlje razdelil na deset okrožij. Da bi lažje obvladal oblast v novih upravnih enotah na Hrvatskem, je meje okrožjem določil tako, da je priključil hrvatskemu okrožju dele ogrskega ozemlja onstran Drave in obratno. Tudi je ločil severinsko županijo od Hrvatske in jo uredil kot Ogrsko primorje ter ga podredil Dunaju. Vse uredbe in ukaze so okrožja dobivala iz Dunaja in uradni jezik je v obeh kraljevinah postala nemščina. Nastavljal je nemške uradnike in izdal odlok, da se morajo vsi uradniki naučiti v treh letih nemščine, sicer izgube državno službo.

Po smrti Jožefa II. so tudi tu skoraj vse njegove reforme ukinili. Toda zahteve plemstva po odpravi nevoljniškega patenta, češ da ne morejo živeti pri taki svobodi kmetov (ki so jim še vedno plačevali fevdalne dajatve), se niso izpolnile. Patent je ostal v veljavi.

Upori kmetov, njihove zahteve po odpravi fevdalnih odnosov, centralistični pritisk Dunaja, so hrvatsko plemstvo zelo prestrašili. Zato se je, da bi zavarovalo svoje koristi, tesno naslonilo na ogrsko plemstvo, upajoč, da bo tako lažje obvladalo nevarnosti, ki so mu grozile. Na prvem saboru l. 1790 so sklenili, da se Hrvatska priključi Ogrski in ostane združena z njo dokler se ne bodo združile vse hrvatske pokrajine. Zaradi svojih ozkih razrednih koristi je hrvatsko plemstvo samo storilo, kar Marija Terezija že leta 1779 in čemur se je takrat upiralo. Ta sklep sabora bi bil hrvatsko samostojnost in ljudstvo skoraj uničil. Na Ogrskem se je gospodarstvo močno razvijalo in Madžari so hoteli na morje, na Reko. Ker so se Madžari v obdobju centralizma narodno zavedli, so začeli sedaj narodnostno zatirati Hrvate in jih skušali pomadžariti. Toda kljub temu se je plemstvo še vedno naslanjalo na Ogrsko. Strah pred francosko revolucijo, ki je izbruhnila l. 1789, in pozneje pred skupnimi mejami s francoskimi Ilirskimi provincami je bil večji kot strah pred ogrsko nevarnostjo. Iz sovraštva do revolucije, ki je grozila uničiti njihove privilegije, je hrvatsko plemstvo prenehalo nositi francosko nošo in začelo nositi ogrsko.

Vojvodinski Srbi v obdobju razsvetljenstva. Od ostalih jugoslovanskih narodov so bili pod avstrijskim jarmom še Srbi v Vojvodini, kjer so se naselili konec 17. stoletja in v prvi polovici 18. stoletja iz strahu pred Turki, ker so se upirali in pomagali Avstriji v bojih proti Turčiji. Ob naselitvi so dobili od avstrijskih vladarjev velike predpravice. Vladar jim je dal v dedno uživanje zemljo, na kateri so se naselili, proti vojni službi, ki so jo morali opravljati. Neposredno oblast nad njimi je imel cesar in niso bili podrejeni ogrskim županijam. Notranjo upravo so izvrševali sami po svojih knezih. Niso bili podvrženi oblasti in izkoriščanju fevdalnih gospodov. Zagotovljeno so imeli versko svobodo in pravico voliti si svojega cerkvenega glavarja, ki je imel sedež v Sremskih Karlovcih.

Doslej redko naseljene in deloma močvirne pokrajine Vojvodine so se z naselitvijo Srbov spremenile v kulturno zemljo. Ogrsko plemstvo je sedaj zahtevalo te predele nazaj kot svojo last, češ da so to dežele ogrske krone. Zahtevalo je seveda tudi, in zato je šlo, da mu postanejo Srbi podložni in da plačujejo vse fevdalne dajatve ter delajo tlako. Ogrski sabor pa jih je hotel podrediti svojim županijam in jim odvzeti samoupravo.

Ogrski sabor je l. 1723 uzakonil sklep, po katerem naj Srbi postanejo podložniki ogrskih plemičev. Seveda bi Srbi s tem izgubili vse svoje predprave in postali nevoljniki. Po tem sklepu se je pričel silen pritisk plemstva, ki je skušalo podrediti srbsko ljudstvo. Pri tem je plemstvu pomagala tudi duhovščina, ki je zaradi desetine skušala spraviti Srbe v okrilje rimske cerkve. Srbi so se ogrskim plemičem in njihovim zahtevam upirali ter se sklicevali na svoje privilegije.

Zaradi številnih vojn, ki jih je vodila Avstrija v tem času, so avstrijski cesarji šteli Srbe pred plemstvom. Ustanovili so v Vojvodini več vojnih krajin, kot Krajino ob Tisi, ob Morišu in v Banatu. V teh krajinah so bili sedaj varni pred izžemanjem in pritiskom ogrskega plemstva. Ni pa bilo tako v predelih, ki jih ni obsegala Vojna krajina. Tu se je pritisk še povečal in plemstvo je s silo spreminjalo svobodno srbsko ljudstvo v podložnike. Zato so se Srbi že l. 1735 v teh krajih uprli, a je bil upor zadušen.

Marija Terezija je v nasledstveni vojni zahtevala veliko pomoč tudi od ogrskega sabora. To je plemstvo izrabilo in zahtevalo od cesarice, da se Vojna krajina v Vojvodini odpravi. In res je morala že l. 1741 odpraviti Krajino ob Tisi in ob Morišu. Vendar je dosegla odgoditev sklepa do konca vojne, ker je potrebovala Srbe kot vojake. Po končani vojni se je ukinitvev res izvedla. Ogrsko plemstvo je takoj zahtevalo od Srbov dajatve in jih sililo na tlako. Jemali so jim tudi orožje. Srbi so se upirali, toda ko jim upor ni uspel, so se začeli seliti najprej v Banat. Po l. 1751 je tudi Banat pripadel Ogrski in pričelo se je izseljevanje v Rusijo. Selitve so zavzele tak obseg, da so jih morali s silo preprečiti.

Izkoriščanje srbskih kmetov izven krajin je bilo vedno hujše. Vojaske reforme Marije Terezije pa so poslabšale tudi položaj krajišnikov. Zato so se ti l. 1755 uprli in potegnili v upor celo druge kmete. Upor je zavzel tak obseg, da so ga ogrski plemiči skupaj s hrvatskimi komaj zadušili. Srbi izven krajin so bili sedaj popolnoma prepuščeni Ogrski in plemstvu.

Ukinitvev nekaterih vojnih krajin je ugodno vplivala na razvoj srbskega meščanskega družbenega razreda v Vojvodini. V nekdanjih vojnih mestih, ki so z ukinitvijo postala svobodna kraljeva mesta, kot n. pr. Novi Sad, Sombor in še nekaj drugih, se je razvil zelo številen srbski meščanski razred. S trgovino proti vzhodu v Turčijo in iz nje proti zapadu, se je v njegovih rokah kopičil trgovski kapital.

Reforme Jožefa II. so Srbi sprejeli z zadovoljstvom. Zlasti upravnim reformam in centralizaciji se Srbi niso upirali, ker jim je to koristilo. Z ukinitvijo ogrskega in hrvatskega sabora jih je dunajska vlada rešila silnega pritiska plemičev. Prav tako jih je tolerančni patent rešil nasil-

nih poskusov duhovščine in cerkve, da jih pripravijo za prestop v katoliško vero.

Po Jožefovi smrti je tudi tu moral njegov naslednik Leopold ukiniti večino reform. Sedaj so Srbi zahtevali na svoji skupščini, da jih dunajska vlada loči od Ogrske. Novi cesar je l. 1791 res osnoval »Ilirsko dvorsko pisarno« kot najvišjo oblast za srbsko ljudstvo. Toda takoj po Leopoldovi smrti je ogrski sabor dosegel na Dunaju, ki mu je grozila francoska revolucija, ukinitve pisarne. Srbi so postali ogrski državljani. Na ogrskem saboru jih je imel pravico zastopati njihov metropolit. Vendar so zastopniku srbskega ljudstva še več let ovirali dostop na saborske seje.

Zaradi teh sprememb se je spet povečal pritisk plemstva na Srbe, kar je nujno povzročilo številne upore tlačnega ljudstva. Največji upor v obrambo starih pravic je nastal l. 1807. Toda tudi to tako zvano »Ticano buno« so kruto zadušili in pod pritiskom plemstva so postajali Srbi vedno bolj podložni.

Narodno prebujenje jugoslovanskih narodov

Od druge polovice 18. stoletja do prve polovice 19. stoletja se je izvršilo prebujenje jugoslovanskih narodov. Videli smo, da se je kapital pri njih šele v drugi polovici 18. stoletja hitreje razvijal. Dalje, da je bil kapital v rokah tujcev in da buržoazija še ni bila na taki stopnji, da bi mogla postati kakor v zapadnih državah že v tem obdobju voditelj narodnega prebujenja. Vendar je domače gospodarstvo in novi kapitalistični način proizvodnje pri nas že dosegel tako stopnjo, da je povzročil narodno prebujenje. Na začetek narodnega prebujenja pri Južnih Slovanih, razen pri Slovencih, so imele velik vpliv tudi razsvetljene ideje, ki so se v tem času razširile že tudi med Južne Slovane. Uvedba nemščine za uradni jezik in poizkusi germanizacije so povzročili, da so jugoslovanska ljudstva v borbi proti nemškemu jeziku zahtevala in se borila za svoj jezik. S tem so že stopila na pot narodnega prebujenja. V prvem obdobju narodnega prebujenja si Južni Slovani pod Habsburžani niso postavljali nobenega političnega ali celo socialnega programa. Vse njihovo delo je bilo omejeno na književno dejavnost. Ustvariti knjižni jezik in v njem literaturo, pokazati zmožnosti svojega jezika in s tem upravičiti njegov obstoj, so bile glavne naloge, ki so si jih postavljali prvi narodni buditelji. Nosilec narodnih idej je bilo redko izobraženstvo, ki je izšlo po večini iz kmečkih in drobno buržoaznih vrst ter se je šolalo v tujini.

V razdobju fevdalne razdrobljenosti, ki je temeljila na skoraj izključno poljedelskem gospodarstvu z majhno trgovino, je bilo slovensko ozemlje razbito v vrsto »zgodovinskih« pokrajin. Rast založniških obratov, manufaktur in v zvezi s tem napredek trgovine so od 16. stoletja postopoma povezovali te pokrajine v gospodarskem pogledu vedno močnejše. V 18. stoletju se pojavljajo pri podjetnikih že različne težnje, da je treba odstraniti gospodarske meje (mitnine, carine) v pokrajinah in med njimi. Te težnje so z odpravo carin za posamezne proizvode že v tem času žele uspeh. Ta gospodarski razvoj predstavlja temelj slovenskega narodnega prebujenja. Spričo še vedno močnega fevdalnega elementa v

gospodarstvu, družbeni strukturi in zlasti državni organizaciji pa se je morala povezava »zgodovinskih« pokrajin v enotno narodno fronto boriti s hudimi preprekami.

Prvi, ki je pri Slovencih izrazil narodno-prebudno misel je bil Marko Pohlin. V uvodu svoje slovnice je l. 1768 napisal, da naj se »Kranjci« ne sramujejo svojega jezika in da naj bi se mladina poprijela tudi učenja »kranjščine«. Ko je hotela Marija Terezija preosnovati šolstvo tudi na Slovenskem, je l. 1773 Blaž Kumerdej napravil načrt za organizacijo šolstva pri nas. Predlagal je, naj se v šolah poučuje v slovenskem jeziku. Zato naj se seveda priredijo slovenske učne knjige. Ta predlog je bila prav za prav edina politična zahteva slovenskih buditeljev v tem času. Na kaj več kot zahtevati slovenski jezik v osnovne šole, se slovenski buditelji niso povzpeli. V naslednjih letih smo Slovenci dobili prve slovenske šolske knjige, ki jih je prevajal iz nemščine predvsem Jurij Japelj.

Za slovensko prebudno delovanje se je začel v zadnji tretjini 18. stoletja zanimati baron Žiga Zois. Kmalu je postal središče slovenskega prebudnega in književnega ustvarjanja. Pod njegovim vodstvom in mecenstvom je delovala generacija najvažnejših narodno-prebudnih delavcev. Zoisov literarni krog ni bil številčen, dal pa je po smrti Primoža Trubarja prve velike slovenske može. Velike ne toliko po moči svojega ustvarjanja kakor po pomenu, ki ga imajo za nadaljnji razvoj slovenstva. Razširjenje slovenskega jezika v nove literarne vrste, ustvaritev novih oblik, to je delo tega krožka. Na Zoisovo spodbudo je Anton Linhart napisal zgodovino Slovencev in drugih južnih Slovanov od najstarejših časov do Karla Velikega. Linhart je prvi kritično zanikal splošno razširjeno trditev, da smo potomci Ilirov in trdil, da smo se naselili v nove kraje v 6. stoletju. Linhart je priredil za naše razmere tudi prvi dramski deli »Zupanovo Misko« po nemškem in »Veseli dan ali Matiček se ženi« po francoskem izvirniku. Tudi prvega pomembnega slovenskega pesnika Valentina Vodnika je dal Zoisov krog. V jezikoslovju je Jernej Kopitar s svojo znanstveno slovnico slovenskega jezika l. 1809 dvignil slovenski jezik na višino knjižnega jezika.

Na zunaj, v praktičnem delu, so Zoisovi sodelavci nadaljevali Kumerdejevo delo na šolskem polju s prevajanjem učnih knjig, kjer se je odlikoval zlasti Vodnik. Širili so narodno-prebudne misli med ljudstvo z izdajanjem »Velike pratike« in zlasti s prvim slovenskim časnikom »Ljubljanske novice«; oboje je urejeval Vodnik. Z vsem tem delom so slovenski narodni buditelji ustvarjali temelje za politično delovanje, ki je sledilo v 19. stoletju.

Duhovne struje v Evropi in doma ter francoska revolucija so vplivali tudi na slovenske buditelje. Najbolj reakcionaren je bil Pohlinov krog, ki se je zbiral predvsem iz redovniških vrst. Svoje razsvetljene ideje je ozko vezal na stari fevdalni red. Naprednejša je bila struja slovenskih janzenistov, ki jim je načeloval ljubljanski škof Herberstein. Janzenisti, katerih predstavnik v vrstah slovenskih buditeljev je bil Japelj, so odločno podpirali jožefinske cerkvene reforme. Bili pa so odločni nasprotniki idej francoske revolucije in demokracije. Najnaprednejše slovenske

Ljudi tedanje dobe je združeval Zoisov krožek. Vendar niso bili vsi enotni po svetovnem nazoru. Zois je bil kot predstavnik (industrijskega) kapitala pristaš razsvetljenih idej, toda čim bolj je propadalo njegovo fužinarstvo in mu je ostajala le zemljiška posest, tem bolj je postajal nazadnjaški. Kot fevdalec je bil nasproten francoski revoluciji in tudi demokraciji. Zato sta se z Vodnikom odtujila, ker je Vodnik v času francoske zasedbe navdušeno pozdravil Francoze. Napredno skupino v Zoisovcm krogu predstavljata Linhart in Vodnik. Oba sta se skušala nasloniti na ljudstvo in sta demokrata. Linhart je bil odločen nasprotnik fevdalnega reda in po svojem nazoru svobodomislec ter framason.

Framasoni ali prostozidarji so bili najnaprednejši ljudje — razsvetljenci — tedanje dobe. Njih smoter je bil širiti človekoljubne, svobodomiselnne, napredne ideje. Združevali so se v društva — lože, ki so se med seboj tesno vezale, čeprav je bil njih sedež v različnih državah. V dobi, ko se framasoni bore proti fevdalnemu redu, je bilo framasonstvo napredno. V obdobju kapitalizma pa je postajalo vedno bolj nazadnjaško.

Prostozidarstvo je prišlo v času razsvetljenih vladarjev tudi v Avstrijo, kjer so bile nekaj časa dovoljene framasonske lože. V dobi francoske zasedbe je bil član lože tudi Vodnik.

Plemstvo na Slovenskem je bilo tuje in za slovensko narodno gibanje nikakor ni prišlo v poštev. Kljub nasprotju do absolutizma je odločno stalo na braniku svojih fevdalnih pravic, kajti s padcem fevdalnega reda bi šle tudi njihove predpravice in konec bi bilo brezdelnega življenja na račun slovenskega kmeta. Tudi tuja buržoazija je bila nasprotna slovenskemu narodnemu gibanju, zlasti tisti del, ki je stopil v plemiške vrste in potem zagovarjal fevdalne predpravice. Drobna buržoazija slovenskega porekla, ki so jo tvorili mali trgovci in obrtniki, se je borila proti gospodarski premoči tuje buržoazije. V svoji borbi se je naslanjala na fevdalne celovske organizacije, ker je v njih videla zaščito svojih gospodarskih koristi pred novim načinom proizvodnje v založništvu in manufakturah. Zagovarjala je torej organizacije in način proizvodnje, ki je propadal, bil obsojen na pogin. Slovenska drobna buržoazija je bila kot družbena plast tedaj še reakcionarna. Zaradi svoje reakcionarnosti ni mogla biti vodnik v slovenskem narodno-prebudnem delu. Še najbolj revolucionaren je bil v tem obdobju slovenski kmet. Zahteval je odpravo tlake in fevdalnih dajatev brez odškodnine in se marsikje uprl, n. pr. na Tolminskem, v Savski dolini in Krškem polju. Upore pa so povsod zatrli. Toda nismo imeli buržoazije, ki bi z zahtevo po odpravi fevdalnih predpravil pritegnila pod svoje vodstvo kmeta in na revolucionaren način zrušila stari gnili fevdalni red. Redko izobraženstvo, ki je vodilo prebudno delo, pa se tudi ni moglo postaviti kmetu na čelo.

Razumljivo je torej, da Slovenci tedaj še nismo mogli postavljati socialnih in političnih zahtev.

Med Hrvati se je narodno prebujenje začelo kasneje kot pri Slovencih, kajti centralizacija in germanizacija se je na Hrvaškem začela šele za Jožefa II. V strahu za svoje politične pravice se je hrvaško plemstvo odločilo za tesno zvezo z Ogrsko l. 1790. Toda na Ogrskem se je narodno prebujenje izvršilo že v času odpora proti Jožefu in so takoj

po njegovi smrti uvedli madžarski jezik v urade in šole. Tudi v saboru je madžarski jezik zamenjal latinščino. Madžari so zaradi trgovine težili na morje, kamor so mogli samo preko Hrvatske. Hoteli so si jo zato podrediti in Hrvate pomadžariti. Bržko se je izvedla zveza Hrvatske z Ogrsko, so začeli Madžari narodnostno zatirati Hrvate. Zahtevali so, da morajo na skupnih saborih hrvatski poslanci govoriti samo v madžarskem jeziku. Ti so se temu odločno upirali in ostali pri svoji latinščini. Vendar je ogrski sabor že l. 1792 izsilil od hrvatskih poslancev, da so sprejeli sklep skupnega sabora o neobveznem učenju madžarskega jezika na hrvatskih šolah. Na saboru so Madžari celo odrekli Hrvatski samostojnost, češ da je le del ogrskega kraljestva. Šele sedaj, z odporom proti Madžarom, se je začelo hrvatsko narodno prebujenje.

Kot pri Slovencih tudi pri Hrvatih ni narodno prebujenje v začetku zajelo vsega ljudstva. Razbitost ozemlja in nasprotujoče si koristi hrvatskih družbenih plasti so širjenje novih idej in narodne zavesti ovirale. Slavonija in Dalmacija sta bili ločeni od Hrvatske. Slavonijo je šele Marija Terezija priključila k Hrvatski. Dalmacija je bila do leta 1797 benečanska, nato je postala avstrijska, a je bila neposredno podrejena cesarju. Ker je bil v teh dveh pokrajinah pritisk največji, je prišlo v odporu proti tujim izkoriščevalcem tu najprej do jasnega izraza narodne misli. V Slavoniji je deloval Matija Antun Reljković, v Dalmaciji pa Andrija Kačić Miošić. V svojih delih sta zavestno širila narodno zavest med ljudstvo in ga probujala. Oba sta bila razsvetljenca in demokrata. V pravi Hrvatski je bilo središče narodno-prebudnega dela v Zagrebu, kjer je deloval škof Maksimilijan Vrhovec.

Toda dalj kot na kulturno-prosvetno delo tudi Hrvati, iz istih vzrokov kot Slovenci, v tem času niso prišli. Hrvatsko plemstvo je branilo proti cesarju in pozneje proti Madžarom pokrajinske interese in skupno z njimi svoje fevdalne predpravice. Bilo je torej reakcionarno v svojih težnjah. Doma so odločno branili fevdalni red pred zahtevami revolucionarnih kmetov, ki so zahtevali kmečko odvezo. Navzven pa so proti ogrski zahtevi, da se uvede madžarski jezik v sabor, zagovarjali latinščino, opirajoč se pri tem na zgodovinsko pravo, češ da ves čas obstoja hrvatske države razpravljajo v latinščini; da je Hrvatska samostojna država, ki se je prostovoljno priključila Ogrski. Zato plemstvo, čeprav je bilo domače, ni moglo postati voditelj v narodno-prebudnem delu. Maloštevilna kapitalistična buržoazija je bila tuja in zato, čeprav najnaprednejših nazorov, kot voditelj ni prišla v poštev. Hrvatska drobna buržoazija je iz istih vzrokov kot pri Slovencih zagovarjala cehovsko proizvodnjo in bila nazadnjaška. Narodno-prebudno delo so vršili posamezni izobraženci in duhovniki, ki so prišli v tesnejši stik z ljudstvom.

Srbi v Vojvodini so bili po družbeni sestavi enotnejši. Na eni strani imamo plast kmetov, ki se je složno borila proti ogrskemu plemstvu in dunajskemu dvoru za svoje pravice. Na drugi strani pa srbsko buržoazijo, ki se je razvila v kraljevih mestih in združevala v svojih rokah že velike trgovske kapitale. Buržoazija je podpirala kmečki razred v boju proti izžemalcem. Zato se je tu zavest pripadnosti k enemu narodu hitreje razvila kot drugje. Za razvoj narodne zavesti je bil ugoden tudi

ves zgodovinski razvoj Srbov. Spomin na carstvo Dušana Silnega je bil izredno živ. Utrjevali so v borbah proti Turkom, v obrambi svojih svobodčin proti ogrskemu plemstvu čut za svobodo ter odpor proti tujim zatiralcem. Vse to je pospeševalo nastajanje narodne zavesti.

Jožefove reforme so Srbi radostno sprejeli. Zlasti so se zanje navduševali mladi srbski razsvetljeni izobraženci, ki so začeli zahtevati srbske šole, knjige in izobrazbo za svoje ljudstvo. Že od leta 1760 so se v Benetkah tiskale srbske knjige v slavenosrbskem jeziku. Slavenosrbski jezik je imel toliko primesi cerkvene slovanščine in ruskega jezika, da ga preprosto ljudstvo ni razumelo. Zato je najvidnejši predstavnik srbskih buditeljev Dositej Obradović začel pisati v jeziku, ki ga je govorilo ljudstvo. Boj med starim in novim jezikom je dokončal Vuk Karadžić, ki je z zmago štokovščine in s fonetičnim pravopisom ustvaril srbski knjižni jezik. Časnik, ki ga je izdajal Stevan Novaković leta 1791 na Dunaju in zlasti »Novine srpske«, ki so od leta 1813 izhajale tudi na Dunaju, so razvoj narodne zavesti pospešile.

Vzhodno vprašanje. Poseganje Rusije na Balkan

Fevdalna Turčija je razpadala že od srede 17. stoletja dalje. Sultani niso več mogli krotiti samovolje paš, spahijev ter janičarjev in je zaradi tega začela država razpadati v številne več ali manj samostojne pokrajine. S politično razcepljenostjo se je razkrajala tudi prejšnja gospodarska enotnost turškega carstva. Ta notranji razkroj je uničeval moč Turčije. Njen počasni propad se je na zunanje izražal v številnih porazih in izgubljenih vojnah s sosednjimi državami, na znotraj pa v vedno večjih uporih podjarmljenih ljudstev, ki so se borila proti izrabljanju in za svobodo.

Mejam Balkanskega polotoka sta se vedno bolj približevali dve državi: Avstrija in Rusija. Avstrija je potiskala Turčijo iz Srednje Evrope v osvobodilnih vojnah od konca 17. stoletja dalje in se je sredi 18. stoletja ustavila na mejah, ki so potekale v glavnem po rekah Uni, Savi in Donavi na jugu ter Karpatih na vzhodu. Rusija je že od Petra Velikega zaradi trgovine in interesov trgovskega kapitala prodirala proti jugu k Črnemu morju. Katarina II. je dosegla črnomske obale, toda se ni ustavila na njih, temveč posegla še na Balkan. Ker je težila na Balkan in proti vzhodu iz istih vzrokov tudi Avstrija, sta nujno prišli obe državi v svojih smotrih na Balkanu v nasprotje.

Nasprotje med obema državama zaradi Balkana se je prvič jasno pokazalo v prvi turški vojni (1770—1774) carice Katarine II. Vojno so sicer izzvali Turki, toda Rusiji je bila dobrodošla, ker si je hotela končno priboriti izhod na Črno morje. Ruska armada je naglo prodirala. Dosegla je Črno morje, prekoračila Donavo in ogražala Carigrad. Istočasno je zmagalo rusko brodovje nad turškim v Čezmanskem zalivu pri Kiosu v Egejskem morju. Avstrija se je ustrašila velikih uspehov Rusije na Balkanu. Zato je zahtevala delitev Poljske, na čemer je bila zainteresirana tudi Rusija, in s tem zaustavila rusko prodiranje. Nato je posredovala za mir med obema nasprotnikoma. Mir so sklenili v Kučuk-Kaj-

nardžiju s sledečimi določbami: 1. Turčija odstopi Rusiji ozemlje med Dnjeprom in Bugom, 2. odreče se gospodstvu nad krimskimi Tatari, 3. dovoli Rusiji prosto plovbo po svojih morjih in skozi morski ožini Bospor in Dardanele, 4. prizna Rusijo kot zaščitnico kristjanov v Turčiji in končno 5. Moldavija in Vlaška postaneta avtonomni pokrajini pod ruskim vplivom.

Zaradi poseganja evropskih sil v turške zadeve in probleme balkanskih ljudstev je nastalo vzhodno vprašanje, ki je bilo eno najbolj zamotanih točk evropske gospodarske in politične zgodovine v 19. stoletju. Turška država je bila namreč v vsakem pogledu tako zastopala, da je postala lahek plen evropskih kapitalističnih držav, ki so iskale tržišče za svoje blago. Poleg Avstrije in Rusije sta se vmešali v to vprašanje že za Napoleona Francija in Anglija, v drugi polovici 19. stoletja pa še obe novi velesili Nemčija in Italija. Tako so se na Balkanu križale koristi vseh evropskih velesil. Ta nasprotja so nujno pripeljala do številnih vojn v tem delu Evrope in so končno l. 1914 dala povod za prvo svetovno vojno.

Po miru v Kučuk-Kajnardžiju sta poskušali prodreti na Balkan tako Rusija kot Avstrija. Med obema nasprotnicama je prišlo najprej do sporazuma. Katarina II. in Jožef II. sta se dogovorila glede interesnega ozemlja obeh držav na Balkanu. Meja naj bi šla po črti od Beograda do ustja Bojane. Kot vmesna država med obema silama naj bi nastala iz Moldavije, Vlaške in Besarabije država Dakija. Turčija je skušala »zaveznika« prehiteti in je napovedala Rusiji vojno leta 1787. Po pogodbi je morala vstopiti v vojno tudi Avstrija, kar je Jožef storil šele leto kasneje.

Avstrija je sedaj, kakor v dolgi vojni in obeh Karlovih vojnah proti Turkom, pozivala Srbe k uporu in jim obljubljala osvoboditev izpod turškega jarma. Iz srbskih prostovoljcev so se osnovale posebne prostovoljske čete, ki so se borile ali ob avstrijski strani ali pa samostojno v Srbiji sami. V teh bojih se je zelo odlikoval poveljnik ene teh prostovoljnih enot trgovec Koča Anđelković, ki so ga Turki ob koncu vojne ujeli in nasadili na kol. Zato je med Srbi znana ta vojna kot Kočina krajina.

Avstrijska vojska v začetku ni dosegla velikih uspehov. Šele, ko je general Lavdon zavzel Beograd, je hitreje napredovala. Toda dogodki na zapadu Evrope in doma so prisilili Avstrijo, da je ustavila svoje prodiranje. Francoska revolucija, ki je izbruhnila l. 1789, je ogražala obstoj fevdalnega reda tudi v Avstriji. Zato je Jožefov naslednik Leopold sklenil s Turki mir v Svištovu l. 1791 na podlagi predvojnega stanja.

Srbom, ki so se borili na njihovi strani, so Avstrijci izgovorili le odpust kazni (amnestijo). Avstrija je Srbe zopet razočarala, zato so se odslej naprej za daljšo dobo vezali na Rusijo.

Uspešneje se je bojevala Katarina II., ki je nadaljevala vojno tudi po svištovskem miru. V tej vojni se je zlasti odlikoval slavni ruski poveljnik Suvorov, ki je prvi uporabil strelske jarke, in ni bil nikdar premagan. Ruska vojska je zopet ogražala Carigrad in Katarina II. je hotela obnoviti nekdanje bizantinsko carstvo, seveda pod ruskim vplivom.

Njeno prodiranje so ustavile razmere na Poljskem, kjer je Prusija zahtevala novo delitev. Da bi ne bila vezana na dveh straneh, je sklenila s Turčijo mir v Jassyju l. 1792. Po določbah tega miru je dobila Rusija obalo Črnega morja do Dnjestra. Tako je s Krimskim polotokom in novim ozemljem imela Rusija vso severno obalo Črnega morja v svojih rokah. Smotri Petra Velikega so bili doseženi. Rusija je dosegla svoje južne meje.

Buržoazne revolucije

Razvoj gospodarstva in z njim razvoj naprednih sil ni šel povsod enako hitro. Zato tudi buržoazne revolucije niso nastajale istočasno, temveč najprej v gospodarsko naprednejših državah Zapadne Evrope.

Holandska. Prva buržoazna revolucija je bila na Holandskem v drugi polovici 16. stoletja. Uporni Holandci so si v borbi proti jarmu in absolutizmu španskega kralja Filipa II. priborili svobodo in lastno državo, ki jo imenujemo Holandska. Upor je rešil holandsko buržoazijo, velike trgovce in manufakturiste tudi fevdalnih vezi in jim dal proste roke v trgovini in proizvodnji. Holandska je postala in bila do srede 17. stoletja najnaprednejša in največja gospodarska ter trgovska sila v Evropi.

Anglija. Sredi 17. stoletja je izbruhnila buržoazna revolucija v Angliji. Proti absolutističnim vladarjem iz rodbine Stuart so se dvignili pristaši parlamenta: buržoazija in novo plemstvo; pridružili so se tudi mali obrtniki in mestna revščina v mestih ter kmetje.

Višek je revolucija dosegla, ko so l. 1649 obglavili kralja Karla I. in proglasili republiko. Vodja republike je postal Oliver Cromwell. Cromwell je strl fevdalne mogotce in utrdil oblast buržoazije. Je pa v korist in obrambo buržoazije zadušil tudi vsa gibanja nižjih ljudskih slojev, ki so zahtevali popolno enakost in politične pravice tudi zase ter delitev zemlje, ki jo je imelo plemstvo. Z uspehi, ki jih je dosegel Cromwell v zunanji politiki, predvsem z zmago nad Holandsko republiko, se je mednarodni pomen Anglije močno dvignil. Anglija je postajala najmočnejša gospodarska država v Evropi, zlasti še, ko je konec 17. stoletja strla francosko konkurenco na morju.

Po Cromwellovi smrti so l. 1660 monarhijo obnovili. Iz bojazni pred zahtevami nižjih ljudskih slojev sta buržoazija in novo plemstvo poklicala na prestol sina obglavljenega kralja, Karla II. Oblast v Angliji je po novi ureditvi pripadala kralju in parlamentu, v katerem sta bila plemstvo in buržoazija. To obnovitev kraljeve oblasti v rokah Stuartovcev imenujemo restavracija.

Karel II. in zlasti njegov brat Jakob II. sta v obdobju restavracije skušala obnoviti absolutizem, torej popolno kraljevo oblast. Zato je l. 1688 ponovno izbruhnila revolucija, ki se je hitro in brez boja zmagovito končala. Ta revolucija se imenuje slavna in nekrvava revolucija. Stuarti so morali bežati, vso oblast je prevzel parlament, ki je poklical na prestol Viljema Oranskega iz Holandske. Anglija je postala parlamentarna monarhija.

Z zmagovito buržoazno revolucijo v Angliji začenjamo novo dobo v zgodovini, to je novi vek, v kateri vlada kapitalistični družbeni red, ki temelji na izkoriščanju delavcev. Medtem ko v Holandski in še bolj v Angliji revoluciji razbijeta fevdalni red, vladata v ostali Evropi še povsod fevdalizem in absolutizem. Novi družbeni red se je v celinski Evropi utrdil šele po francoski buržoazni revoluciji.

Zedinjene države ameriške (ZDA). Neposredno pred revolucijo v Franciji so angleške kolonije v vzhodnem delu Severne Amerike v osvobodilni borbi proglasile neodvisnost in ustvarile novo državo ZDA.

Anglija je svoje kolonije v Ameriki gospodarsko izkoriščala in politično zatirala. Da se ne bi v kolonijah razvile nove oblike proizvodnje, predvsem izdelava kovinskih proizvodov in tekstilnega blaga, je Anglija prepovedala ustanavljati manufakture v Ameriki. Prav tako so Angleži v zaščito lastne trgovine uvedli visoke carine in davke na vse blago, ki je prihajalo ali odhajalo iz kolonij. Prebivalci kolonij niso imeli političnih pravic in so kolonije upravljali Angleži. Zato so kolonisti zahtevali ukinitvev vseh odredb, ki so omejevale razvoj in svobodo njihove industrije ter trgovine in zahtevali politične pravice.

Leta 1775 je nastala vojna med angleškimi gospodarji in ameriškimi kolonisti, ki jim je v dolgoletnih bojih pomagala Francija. Kolonije so se proglasile za neodvisno državo. Ameriški poveljnik George Washington (1732—1799) je popolnoma premagal Angleže, ki so morali skleniti mir in priznati l. 1782 neodvisnost kolonij.

Borba za neodvisnost ameriških kolonij je imela velik vpliv na napredne ljudi v Evropi, posebno še v Franciji, ker so se številni Francozi borili na strani ameriških kolonistov.

Francoska buržoazna revolucija. Napoleon. V Franciji so se s trgovino in novo industrijsko proizvodnjo kopičili veliki kapitali. Gospodarsko močna buržoazija je zahtevala politične in gospodarske ter družbene reforme. Absolutistični vladar in privilegirana stanova so se upirali vsakemu poizkusu reform. Nasprotje med fevdalnim redom in težnjami novih družbenih sil buržoazije, ki jim je fevdalizem oviral razvoj, je rodilo buržoazno revolucijo v Franciji.

Poleg tega glavnega in splošnega vzroka so pospešili revolucijo še drugi vzroki. Kmečki sloj je nosil vsa državna bremena, ki so se neprestano večala. Dajal je tudi fevdalne dajatve, ki jih zadolženo in razkošno plemstvo ni imelo nikoli dovolj; moral je izpolnjevati vse druge fevdalne obveznosti in dajati desetino cerkvi, ki je sama imela ogromno zemljiško posest. Slabe letine tik pred revolucijo so stanje kmetov še poslabšale. Zaradi gospodarske krize in trgovske pogodbe, ki jo je vlada sklenila z Anglijo, sta bila pred revolucijo zelo prizadeta tudi drobna buržoazija in delavski razred. Zato so se vsi ti družbeni razredi priključili buržoaziji v borbi proti fevdalnemu redu pod geslom: enakost, bratstvo, svoboda.

Važen vzrok, ki je pospešil revolucijo, je bilo stanje državnih financ. Država je bila zadolžena in je večji del državnih dohodkov šel za kritje obresti in odplačevanje dolgov. Ker se iz kmeta ni dalo nič več izžeti in je tudi buržoazija odklonila vladarju posojilo, je bilo treba nujno

misлити na rešitev državnih financ. Ta finančna kriza je bila povod za začetek revolucije.

Kralj je na predlog svojega finančnega mimistra Neckerja po dolgem presledku od l. 1614 zopet sklical državne stanovce, da bi sklepali o novih davkih in novem posojilu. Ker sta privilegirana stanova odklonila že vse prejšnje poizkuse reform, je Necker, da bi se to več ne zgodilo, povečal število poslancev tretjega stanu na 600. Vodilno vlogo v tretjem stanu je imela buržoazija.

Otvoritvena seja stanov je bila 5. maja 1789. Stanovi so se že v začetku sporekli o načinu glasovanja. Tretji stan je zahteval poimensko glasovanje, da bi dobil vedno vsaj polovico glasov, ker je imel toliko poslancev kot ostala dva stanova skupaj. Privilegirana stanova pa sta zagovarjala glasovanje po stanovih, da bi s tem še vedno odločala v skupščini. Kralj in privilegirana stanova so vztrajali na svojem stališču. Zato se je tretji stan na revolucionaren način proglasil 17. junija za narodno skupščino, opirajoč se na večino francoskega ljudstva, ki ga je zastopal. Revolucija se je začela.

Kralj je skušal razgnati narodno predstavništvo, in je zato zbiral čete okoli Versaillesa, kjer je skupščina zborovala. Skupščina se je namreč zaklela, da se ne bo razšla prej, dokler ne da ljudstvu nove ustave. Toda kraljeve priprave za nasilno razpustitev ustavodajne skupščine je ljudstvo preprečilo s tem, da se je uprlo in do tal porušilo simbol starega reda, trdnjavo Bastilleo, kamor so zapirali politične jetnike. Ta dan, 14. julij, so pozneje proglasili za narodni praznik.

Uporu v Parizu so sledili upori po vsej državi. V mestih so odpravljali staro absolutistično državno upravo in vzpostavljali voljene urade. Kmetje so napadali gradove, sežigali fevdalne listine in revolucionarno začeli deliti plemiško zemljo. Da bi preprečili širjenje revolucionarnih zahtev in nastope ljudstva, je buržoazija v ustavodajni skupščini dosegla sklep, ki je odpravil nekatere fevdalne pravice in dohodke, izvirajoče iz podložniškega razmerja. Toda zemlja je še ostala last plemstva in jo je moral kmet drago odkupiti. Ostale so tudi še vse glavne fevdalne dajatve. Kmečko vprašanje je ostalo nerešeno.

Z »Deklaracijo o osnovnih pravicah človeka in državljana« so prevrgli stari družbeni red. Vse fevdalne predpravitve privilegiranih stanov, plemstva in duhovščine, so ukinili in proglasili enakost državljanov ne glede na rojstvo in stanovsko pripadnost. Vsi ljudje imajo sedaj pred zakonom enake pravice in dolžnosti. Vsakdo ima pravico do osebne svobode in premoženja. Toda dejansko je veljalo vse to samo za buržoazijo.

Ustavodajna skupščina je l. 1791 izdelala novo ustavo po načelu delitve oblasti. Francija je postala parlamentarna monarhija. Zakonodajna oblast je imela skupščina, voljena po neenaki volivni pravici. Žene niso dobile volivne pravice. Volivno pravico so dobili le tisti, ki so plačevali določeno visok davek. S takim volivnim redom si je hotela buržoazija zagotoviti oblast. Izvršno oblast je obdržal kralj, ki je dobil celo pravico veta (pravico odkloniti sklep skupščine). Ustavodajna

skupščina se je nato razšla in izvolili so novo — zakonodajno skupščino.

Sedaj je nova oblast izvedla vrsto odredb, ki so bile v korist buržoazije, ki je imela večino v zakonodajni skupščini. Odpravili so vse notranje carine ter cehe in prav tako vse odredbe, s katerimi je država urejevala proizvodnjo. Trgovina in proizvodnja sta postali svobodni. Uvedli so nove davke, ki so jih plačevali vsi. Temeljni davek je bil zemljiški davek. Nova uprava se je uredila decentralistično. Uradniki so bili voljeni, seveda zopet le iz vrst onih državljanov, ki so imeli volilno pravico. To ni bila vlada ljudstva (demokracija), temveč vlada bogate buržoazije.

Na ustavo bi morala priseči tudi duhovščina, a je novo stanje priznal le manjši del duhovnikov; ostali so bili odločni nasprotniki novega reda in so delovali proti njemu. Zato so jih preganjali. Vse to je povzročilo nasprotje med državo in cerkvijo.

Z novim stanjem nista bila zadovoljna niti kralj, čeprav je prisegel na ustavo, niti domača reakcija, plemiška in cerkvena, ki je ostala doma ali pa se je zbirala v tujini. Hotela je staro stanje z vsemi predpraviciami. Kralj je skušal zbežati, ker je vedel, da se bo lahko oprl le na francosko reakcijo v tujini in na reakcionarne države v Evropi. Toda na begu so ga ujeli.

Tudi revolucionarji so bili vedno bolj nezadovoljni z novo ustavo, ker je ščitila le visoko buržoazijo in dajala kralju prevelike pravice. Zato je vedno bolj zmagovala republikanska misel. Zaradi bega in suma veleizdaje so kralja odstavili in 21. septembra 1792 proglasili republiko. Po novi ustavi je imelo ljudstvo s svojim predstavništvom vso oblast.

Narodna skupščina je postavila kralja zaradi veleizdaje pred sodišče in ga obsodila na smrt v začetku l. 1793. Kraljeva obsodba in smrt je v zunanjem reakcionarnem svetu glasno odjeknila. Avstriji in Prusiji, ki jima je Francija že l. 1792 napovedala vojno z namenom, da bi preprečila njun napad in obranila revolucijo ter da bi razširila revolucionarne ideje, so se sedaj priključile še druge države. Tako je nastala prva zveza držav proti Franciji. Istočasno se je uprla tudi domača reakcija, ki so jo podpirali konservativni kmetje, z denarjem in orožjem pa Anglija. Ob tej zunanji in notranji nevarnosti, ki je grozila republikli, je revolucija dosegla svoj višek.

Na oblast so sedaj prišli jakobinci, ki so najodločneje nastopali v korist ljudstva. Jakobince je vodil Maximilien Marie Robespierre. Ljudska skupščina je pod Robespierrovim vodstvom izdelala zelo napredno demokratično ustavo z enako in splošno volilno pravico. Vendar ustave niso izvajali, ker so izredne razmere (zunanja in notranja nevarnost), v katerih sta bili Francija in republika, zahtevale izredno obliko oblasti. Državo je vodil »Odbor za javno varnost« pod Robespierrovim vodstvom. Njemu so bili podrejeni komisarji, ki so jih poslali v okrožja (departemente) in na fronte. Komisarjem so pomagali revolucionarni komiteti in jakobinski klubi v provinci. Vsa uprava je bila zelo centralizirana.

Jakobince so podpirale široke množice drobne buržoazije, delavcev in tudi kmetov. Zato je moral Robespierre izdati na njihovo zahtevo celo vrsto ukrepov, ki so ščitili male ljudi pred izkoriščanjem buržoazije. Šele sedaj so popolnoma in brez odškodnine ukinili fevdalne odnose. Kmet je postal pravi lastnik zemlje. Zemljo, ki so jo zaplenili emigrantom, so začeli prodajati v malih površinah, da jo je lahko kupil tudi kmet. Doslej so jo namreč kupovali le bogata buržoazija, špekulanti, črnoborzijanci in vojni dobavitelji, ki so bogateli na račun malega človeka. Preskrba z živili, trgovina in industrija je bila v rokah teh ljudi, ki so izrabljali svobodno trgovino in izredne prilike ter cene vsem življenjskim potrebščinam silovito navijali. Nasprotno pa so plače svojim delavcem le počasi dvigali. Zato so bili mali ljudje v veliki stiski in so trpeli lakoto. Zahtevali so maksimiranje cen in strogo kazen za špekulante. Ker se je Robespierre naslanjal nanje, je moral izdati zakon o maksimiranju cen vseh življenjskih potrebščin in plač. Temu je nasprotovala buržoazija in novi bogataši, ki so v svojo korist branili načelo svobodne konkurence in trgovine. Pod smrtno kaznijo je bilo prepovedano dvigati cene ali skrivati maksimirane predmete. Proti notranji reakciji je Robespierre osnoval posebna revolucijska sodišča, ki so sodila vse nasprotnike revolucije. Upor na jugu Francije in upor v Vendeji so sedaj zadušili.

Za zunanji potek vojnih dogodkov so bile izredne važnosti odredbe, ki so se tikale armade. Lazare Nicolas Carnot, ki je v Odboru odgovarjal za vojsko, je odredil splošno vojaško obveznost. Razlike med staro fevdalno vojsko in revolucionarnimi enotami so izginile. V novi armadi, sestavljeni po večini iz mladih ljudi, ki so bili navdušeni za revolucionarne, napredne ideje, je mogel doseči vsakdo najvišji vojaški čin. Za oskrbovanje armade so naglo gradili vojno industrijo. Novo opremljena vojska je kmalu zaustavila sovražnikovo prodiranje. V l. 1794 ga je že potisnila iz Francije ter prodrla v Belgijo in do Italije.

Kljub zunanjim uspehom doma oblast Odbora za javno varnost ni bila trdna. Odloki, ki naj bi koristili malim ljudem, ljudstva niso zadovoljevali. Nemogoče je bilo čez noč uničiti špekulantov in urediti razdeljevanje življenjskih potrebščin. Zato je Robespierre izgubljal podporo ljudskih množic. Na drugi strani se je zopet okrepila buržoazija in novi bogataši, ki so po enem letu vlade s prevratom vrgli Robespiera l. 1794.

Po tem prevratu, s katerim se je obdobje revolucije končalo, je prišla na oblast predvsem nova buržoazija, ki je obogatela v revoluciji sami. Takoj je odpravila Robespierrov upravni aparat. Razpustila je revolucionarne komitete in razgnala jakobinske klube. Ukinila je zakon o maksimiranju cen in zopet uvedla gospodarsko svobodo. Lakota in pomanjkanje, nasilje in izkoriščanje se je sedaj še povečalo. Zato se je ljudstvo dvakrat uprlo, toda oba upora so v krvi zadušili. Zaradi velikega izrabljanja in pomanjkanja se je uprlo tudi delavstvo samo (B a b e u f). Nezadovoljstvo so izrabili tudi kraljevi pristaši in se l. 1795 uprli zato, da bi ukinili republiko in obnovili kraljestvo ter stari fevdalni red. Vendar vse zaman. Buržoazija, ki je prevzela oblast, jo je sedaj trdno držala. Izkoriščanje po fevdalcih je zamenjalo izkoriščanje po buržoaziji.

Splošno in enako volivno pravico so ukinili. Po novem volivnem redu izvoljena skupščina, v kateri je bila samo buržoazija, je izdala ustavo, ki je oblast delila na zakonodajno in izvršno. Zakonodajno oblast je imela skupščina dveh zbornic, izvršno pa direktorij petih mož. Ta ustava je utrdila moč in oblast buržoazije.

Vojna proti zvezi reakcionarnih držav se je kljub notranjim spremembam nadaljevala. Skupščina je imenovala za poveljnika armad, ki so se borile proti Avstriji, Napoleona Bonaparteja, ki se je odlikoval že v bojih proti Angležem v Toulonu in zadušil upor monarhistov v Parizu. Napoleon je hitro prodiral v Italijo in v neprestanih zmagah potiskal Avstrijece proti vzhodu. Uničil je papeški državni beneško republiko ter šel preko slovenskih dežel proti Dunaju. Porazena Avstrija je sklenila mir v Campo-Formiju l. 1797. Francija je dobila vse ozemlje na levi strani Rena in avstrijsko Nizozemsko (današnja Belgija). Za izgubljene pokrajine v Italiji je Avstrija dobila ozemlje beneške republike z Dalmacijo in beneško Istro.

Anglija ni sklenila miru. Njen smoter je bil uničiti gospodarsko in trgovsko moč Francije ter uničiti francosko kolonialno posest. Zato se je vojna nadaljevala. Da bi strl moč Anglije, je Napoleon skrivaj odplul z močno vojsko proti Egiptu. Hotel je pretrgati zvezo Anglije z Indijo. Angleži so za vojno proti Napoleonu pridobili še Turčijo. Ko je angleški admiral Nelson premagal francosko brodovje pri Abukirju, je Napoleon moral zapustiti Egipt. Njegov umik je še pospešila vest, da se je v Evropi osnovala proti Franciji nova zveza, ki se ji je priključila tudi Rusija.

Napoleon je prišel l. 1799 v Pariz. Vlada buržoazije ni mogla zatreti gibanja revolucionarnih množic. Ker je naraščalo tudi gibanje monarhistov, je proti direktoriju nastopila celo buržoazija sama. Hotela je namreč močno oblast, ki bi ščitila njene koristi tako proti revolucionarnim zahtevam ljudstva kakor proti reakcionarnim zahtevam monarhistov. Istočasno pa naj bi zaščitila Francijo tudi pred zunanjimi sovražniki. Zato je buržoazija podprla zmagovitega Napoleona, ki je z njenim denarjem in pomočjo izvršil državni udar. Prevzel je oblast v obliki konzulata. Konzulat so tvorili trije konzuli; Napoleon je bil glavni konzul, oba druga pa sta mu bila samo svetovalca.

Šele ko so bile urejene razmere doma, je Napoleon zopet začel z vojnimi akcijami. Ruska vojska pod vodstvom Suvorova je potisnila Francoze že iz Italije in se pripravljala na vpad v Francijo. Spor med zavezniki je povzročil umik ruskih armad. Sedaj je Napoleon prekoračil Alpe, prišel v Italijo in po bitki pri Marengu je Avstrija prosila za mir, ki so ga sklenili v Lunevilleu l. 1801. Leto nato je bil podpisan mir tudi z Anglijo v Amiensu.

V obdobju miru, ki je sledilo tem velikim uspehom, je Napoleon uredil Francijo. Ko je postal z novim udarom l. 1802 edini konzul in dve leti kasneje cesar, je združil v svojih rokah vso oblast. Buržoazija se temu ni upirala, ker ji je močna oblast koristila. Tako je Francija zopet postala monarhija, toda sedaj buržoazna monarhija. Kajti Napoleon je obdržal vse tiste pridobitve revolucije, ki so koristile buržoaziji. Pre-

uredil je državno upravo in uredil državni uradniški aparat do popolnosti. Z državljanskim in kazenskim zakonikom je uzakonil vse pridobitve in zahteve buržoazije. Na drugi strani pa je preganjal republikance in revolucionarje ter izdajal zakone, ki se niso skladali z načeli enakosti in svobode. Prepovedal je združevanje delavcev in prepovedal štrajke, ki so bili edino možna oblika boja proti kapitalistom. S tiskovno cenzuro je onemogočil svobodo izražanja.

Leta 1803 se je vojna z Anglijo znova začela. Proti Franciji se je pod angleškim vodstvom ustvarila nova zveza z Avstrijo in Rusijo. Napoleon je zaveznike prehitel in hitreje prodiral proti združenim avstrijsko-ruskim četam, kot so pričakovale. V odločilni bitki pri Austerlitzu je zmagal. Avstrija je sklenila mir v Bratislavi l. 1805. Francija je dobila med drugimi pokrajinami tudi Dalmacijo.

V Nemčiji je Napoleon osnoval l. 1806 Rensko zvezo. Zato je vstopila v vojno še Prusija, ki je bila v kratkem času premagana. Sedaj je bil glavni nasprotnik Francije Anglija. Ker je Napoleon spoznal, da je v pomorski vojni ne bo premagal (doživel je poraz pri Trafalgarju ob atlantski obali Španije), je skušal Anglijo gospodarsko uničiti. V Berlinu je izdal odlok o celinskih zapori, s katerim je prepovedal vso trgovino in gospodarske stike z Anglijo. Ko je naslednje leto premagal še Rusijo in nato sklenil s carjem Aleksandrom I. prijateljsko ter vojaško pogodbo ter ga pridobil za celinsko zaporo, je bil Napoleon tako rekoč gospodar Evrope.

Razen kratke vojne z Avstrijo l. 1809, v kateri je Avstrija izgubila del slovenskih pokrajin, in silnega odpora svobodoljubnega španskega ljudstva, ki se je borilo proti francoskim osvajalcem v gverilski vojni, je vladal v Evropi mir do l. 1812. Tedaj se je začela vojna z Rusijo. Sodelovanje v celinski zapori je prineslo Rusiji samo škodo. Velikega ruskega izvoza v Anglijo ni bilo več. Namesto angleškega blaga je prihajalo v Rusijo francosko, ki je bilo slabše in dražje ter je poleg tega imelo še to napako, da ga je bilo premalo. Zato so v Rusijo tihotapili angleško blago, kar je državna oblast celo podpirala. Aleksander I. je nato celinsko zaporo preklical. Ker so Ilirske province na Balkanu in povečano Varšavsko vojvodstvo na ozemlju Poljske vznemirjale Rusijo, se je popolnoma ločila od Francije. Napoleon je začel novo osvajalno vojno proti Rusiji iz strahu pred ruskim orjakom in da bi zopet sklenil obroč celinske zapore, ki ga je Rusija s svojim izstopom pretrgala.

Napoleonova »velika armada« je bila v Rusiji popolnoma uničena. Kar ni izginilo pod ognjem Kotuzovljevih vojakov in pod udarci odpor- niških čet, ki so nastajale za francoskim hrbtom, je uničila zima v l. 1812/1813. Po zmagah ruske vojske so se dvignili podjarmljeni narodi v Evropi. Nastala je nova zveza Anglije, Avstrije in Prusije proti Franciji in Napoleona so odločilno premagali v bitki narodov pri Leipzigu l. 1813. Naslednje leto je padel Pariz in Napoleon se je moral odreči prestolu. Poslali so ga na otok Elbo ob italijanski obali. Toda z Elbe je pobegnil

in v Franciji zopet vzpostavil svojo oblast. Po zopetnem porazu pri Waterlooju so ga kot ujetnika poslali na otok sv. Helene, kjer je umrl l. 1821.

V Francijo so se l. 1815 vrnili na prestol Bourboni. V Evropi pa je nastopilo obdobje reakcije.

Francozi v naših deželah. Ilirske province

Na svojih osvajalnih pohodih, s katerimi je hotel gospodarsko in politično podrediti Evropo, je Napoleon prišel tudi v naše dežele. Njegovi smotri so se torej zelo razlikovali od smotrov francoskih revolucionarjev. Revolucionarji so hoteli z vojnami očuvati pridobitve revolucije in razširiti idejo svobode tudi med evropske narode. Napoleon pa ni prinašal s seboj niti narodne svobode niti demokracije, dasi je obljubljal prvo in drugo. Tudi ni na revolucionaren način odpravljal fevdalnega reda v deželah, ki jih je zasedel. Že v prvi zvezni vojni so francoske čete prodrle do slovenskih pokrajin in se preko njih valile naprej proti Dunaju. Do zasedbe dela južnoslovanskih pokrajin je prišlo l. 1805, ko je bratislavski mir prisodil Franciji nekdanje benečanske dežele. Francozi so zasedli Dalmacijo in beneško Istro. Kljub popolnoma slovanskemu prebivalstvu, je Napoleon priključil obe deželi italiskemu kraljestvu. Vendar je Dalmacija ostala kot samostojna upravna enota pod vodstvom kraljevega namestnika. Dalmaciji so l. 1807 po miru z Rusi priključili še Boko Kotorsko, ki so jo morali Črnogorci izprazniti. Leto dni kasneje so Francozi z Dalmacijo upravno združili še zasedeno dubrovniško republiko.

Benečani so imeli dalmatinsko obalo zasedeno, da so čuvali svojo monopolno trgovino na Jadranu. Za dvig pokrajine niso skrbeli, temveč jo samo izrabljali. Zato je francoska uprava pomenila za zaostalo Dalmacijo velik napredek. Kmet je postal osebno svoboden; brez odškodnine so odpravili tlako ter desetino. Drugih fevdalnih odnosov niso odpravili in še vedno je ostal v veljavi kolonatski sistem. Dvig poljedelstva, sajenje krompirja in koruze ter izsuševanje močvirij so zelo zboljšali gospodarsko stanje kmetov. Pod francosko upravo in sodstvom je doslej tlačeno hrvatsko ljudstvo postalo enakopravno s svojimi prejšnjimi zatiralci. Sedaj je Dalmacija dobila šole v narodnem jeziku. Velike zasluge za to je imel namestnik Visko Dandolo. Tudi časopis »Il Regio Dalmata — Kraljevski Dalmatin« se je poleg italijanščine tiskal v narodnem jeziku.

Po avstrijskem porazu l. 1809 je Napoleon dobil še druge dežele ob jadranski obali: zapadno Koroško z Beljakom, vso zgornjo dolino reke Drave, Trst z Goriško in avstrijsko Istro, Kranjsko ter del Hrvatske in Vojne krajine južno od Save. Vse te dežele je združil z Dalmacijo in beneškim delom Istre v Ilirske province. Ustanovil jih je zato, da je Avstrijo odrinil od morja in zaključil celninsko zaporo. Dalje, da je dobil kopno zvezo za trgovino s Turčijo in proti Orientu ter istočasno bazo za napad na Rusijo z boka.

Francozi so v Ilirskih provincah takoj odpravili staro fevdalno upravo, ki je temeljila na deželnih stanovih. Novo upravo je imelo v rokah od države plačano uradništvo. Ilirske province so bile neposredno podrejene vladi v Parizu. Generalni guverner, ki je načeloval upravi, je moral poročati o svojem delovanju v Pariz in je od tam dobival tudi vse važnejše odredbe. Guvernerju sta pomagala generalni intendant za finance in komisar za pravosodje. Upravno središče Ilirskih provinc je bila Ljubljana. Delile so se po prehodni delitvi na deset intendant, na šest civilnih in eno vojaško deželo: Koroško, Kranjsko, Primorsko s Trstom, Civilno Hrvatsko, Dalmacijo, Dubrovnik in Vojaško Hrvatsko. Dežela, ki je ustrezala francoskemu departementu, se je delila na nižje upravne edinice: okrožja (distrikte), okraje (kantone) in občine. Načelovali so jim intendant, podintendant in župani. Občine niso bile avtonomne (samoupravne) kot v Franciji. Napoleonov absolutizem v Ilirskih provincah je bil večji kot doma.

Sodstvo so podržavili ter ločili od uprave. Francozi so odpravili neenakost pred zakoni in so zato ukinili sodišča za privilegirana stanova. Zemljiški gospod je izgubil sodno oblast nad svojimi podložniki. Ker je primanjkovalo uradništva, je nova uprava uporabljala tudi zemljiške gospode za sodno in upravno službo. Tako je dejansko zemljiški gospod kot mirovni sodnik v kantonu zopet sodil kmeta na najnižji sodni stopnji. Sodišče višje stopnje je bilo tribunal. Najvišje prizivno sodišče za Ilirske province pa je bilo v Parizu. Sodstvo je bilo v načelu brezplačno. Veljali so francoski zakoni.

Velik pomen za nadaljnji razvoj slovenske in hrvatske kulture je imela šolska politika novih gospodarjev. V vsaki občini je morala biti osnovna šola, v okrajih in okrožnih mestih pa so bile nižje in popolne srednje šole. Položaj univerze sta imeli centralni šoli v Ljubljani in Zadru. Pouk se je v nižjih gimnazijah in osnovnih šolah vrtil v narodnem jeziku. V višjih gimnazijah je bil narodni jezik obvezen učni predmet. Vse to je ugodno vplivalo na narodno prebujenje. Čeprav je bil pouk v Franciji brezplačen, so v Ilirskih provincah uvedli šolnino, ker so morale same vzdrževati šola.

Napoleon je praktično izvajal načelo, da morajo zasedene dežele same oskrbovati svojo upravo in kriti vse potrebe v njej se nahajajočih vojaških enot. Zato so bila davčna bremena v Ilirskih provincah zelo visoka. Za določanje davkov so Francozi prevzeli jožefinsko davčno odmero po prejšnjih davčnih občinah. Tako je kmet poleg fevdalnih dajatev, ki jih, kakor bomo videli, niso odpravili, plačeval še visoke državne davke, kar je osovražilo francosko oblast pri kmetih. Še danes imenuje kmečko ljudstvo davke po frankih »fronki«. Vse davčne oprostitve so odpravili in uvedli splošni in enak davčni sistem.

Poleg davkov v denarju so morale Ilirske province dajati tudi »krvni davek«. Prvotno je bila vojaška služba obvezna le za prebivalstvo Vojaške Hrvatske. Vse ostale dežele so sprva dajale samo 4000 mož. L. 1812 pa so uvedli splošno vojaško obveznost, ker je Napoleon potreboval vojake za vojno z Rusijo. Francozi so skoraj popolnoma odpravili oprostitev od

vojaške službe, ki so veljale pod Avstrijo. Med stanovi, ki so bili doslej oproščeni, je bilo zato novačenje zelo osovraženo.

Francoska oblast v Ilirskih provincah je pomenila konec vpliva zemljiškega gospoda in stanov na upravo, sodstvo (razen v kantonih), davčno in vojaško organizacijo. Njihova ureditev je bila čisto moderna in je v tem pogledu bila doba Ilirskih provinc za tisti čas zelo napredna. Čeprav je Avstrija po zasedbi Ilirskih provinc odpravila francosko upravo, se vendar ni mogla povrniti popolnoma k staremu. In v tem je zgodovinski pomen kratke francoske dobe pri nas.

Francozi so v Ilirskih provincah našli različne oblike fevdalnih odnosov. V večjem delu, to je v slovenskih pokrajinah, je bilo stanje zaradi reform Marije Terezije in Jožefa II. nekoliko ugodnejše. V Civilni Hrvatski, kjer so izvedli le majhen del teh reform, je bil položaj podložnikov slabši. V Dalmaciji in delu Istre je prevladoval kolonat, ki je temeljil na privatno pravnih odnosih. Zaradi različnega stanja so se reforme neenotno izvajale, v kolikor so se sploh izvajale. N. pr. desetino, ki so jo Francozi v Dalmaciji odpravili takoj ob svojem prihodu, so v ostalih Ilirskih provincah pustili skoraj nespremenjeno. Le v Istri in delu Hrvatske so l. 1810 odpravili desetino kapitljem in kapelam, pustili pa so še desetino faram. V kolikor niso fevdalnih pravic odpravili z upravnimi in sodnimi spremembami, so ostale v glavnem nespremenjene. Predvsem je še vedno ostala tlaka. Kjer so se kmetje upirali hoditi na tlako, so jih z vojaštvom ali orožništvom (ki ga preje v Avstriji ni bilo) prisilili k »dolžnosti«. Taka rešitev kmečkega vprašanja kmeta ni mogla zadovoljiti, kajti pričakoval je oprostitve vseh dajatev in zemljiško odvezo. Zato so se kmetje v letih 1812—1813 marsikje upirali fevdalnim obveznostim in zahtevali zemljiško odvezo.

Odpravili so brez odškodnine vse osebne služnosti podložnikov do zemljiškega gospoda, na pr. razna darila ob poroki, smrti itd., obrtne dajatve in drugo. Toda ostale so v veljavi vse tiste dajatve, ki so izhajale iz zemljiške posesti in bile zapisane v urbarju, dalje desetina, v kolikor ni bila odpravljena, in tlaka. Generalni guverner Bertrand je moral l. 1812, ker so se kmetje upirali, s posebnim dekretom odrediti, da morajo kmetje plačevati in izvrševati svoje obveznosti. Vendar jim je zmanjšal dajatve za petino. To zmanjšanje je nastalo zato, ker zemljiški gospodarji niso več plačevali davkov od dohodkov zemljiškega gospodarstva in ker so izgubili razne funkcije v upravi in sodstvu. Z istim dekretom je Bertrand odpravil tlako dvanajstih dni, ki jo je bil prvič odpravil že Jožef II. V zadnjem letu francoske uprave se je sicer pripravljala načrt za odkup vseh dolžnosti, toda preden se je izvedel, je bilo zasedbe konec. O revolucionarni odpravi fevdalnih odnosov ni bilo sledu. V tem pogledu je bil Napoleon v Ilirskih provincah konservativen in je skušal s počasnim razvojem odpraviti prejšnje razmere.

Francoska oblast je odpravila cehovske privilegije ter proglasila svobodno trgovino in obrt. Vsak se je smel baviti s poljubno obrtjo, če je plačal predpisani obrtni davek. Sedaj so se po več stoletjih zopet naselili Židje v naših pokrajinah. Večina obrtnikov z odpravo cehov ni bila zadovoljna. Ta odredba je namreč koristila predvsem veletrgovcem,

založnikom in maloštevilnim manufakturstom. Zaradi celinske zapore so Francozi pospeševali proizvodnjo in nastajala so pri nas nova podjetja n. pr. v Tržiču za kose in nožna rezila, v Trstu za porcelan itd. Tudi trgovina se je zelo razvila; pospeševala jo je zveza Francije s Turčijo in z bližnjim Orientom preko našega ozemlja. Dokaz za živahno trgovino je načrt tako zvane »bombažne ceste«, ki naj bi šla vzdolž Ilirskih provinc v Turčijo. Obalna mesta, zlasti Trst, so zaradi celinske zapore nekoliko nazadovala, zato pa se je trgovina tembolj razvijala v notranjosti. Vse to je seveda pripomoglo k razvoju kapitalizma pri Slovencih. Iz dobe Ilirskih provinc imamo v 19. stol. pri nas najvažnejše trgovske hiše in podjetnike.

Delovni program v narodno-prebudnem delu je ostal tudi v dobi Ilirskih provinc nespremenjen. Še sedaj, ko je tako rekoč pljusnil revolucionarni val ob naše pokrajine, se slovenski buditelji niso povzpeli do političnega programa. Zoisov krog, ki je bil v tem obdobju vodilen, ni imel moča, ki bi mogel s svojo močjo in vplivom preiti na politični program. Zois je bil sovražen revoluciji in Francozom ter zemljiški odvezi in zato ni prišel v poštev. Vodnik je bil sicer frankofil in član frama-sonске lože, zaradi česar se mu je Zois odtujil, toda po svojih zmožnostih ni mogel postati politični vodnik slovenskega naroda, čeprav je v »Iliriji oživiljeni« prvi vsaj malo poudaril slovenski politični program. Linhart, ki bi bil po svojih demokratičnih in naprednih idejah ter zmožnostih lahko največ ustvaril na političnem področju, je bil že od l. 1795 mrtev.

Slovenska drobna buržoazija je še vedno zagovarjala cehovsko ureditev in je bila zaradi njihove odprave sovražno razpoložena proti Francozom. To sovražstvo do Francozov jo je družilo z nemškim plemstvom in večino duhovščine, ki sta videla v novih gospodarjih svoje sovražnike in sta bila avstrijsko usmerjena.

Slovenci torej tudi še sedaj nismo imeli niti voditelja niti socialnega razreda, ki bi prevzel vodstvo v napredni smeri. Vendar je doba Ilirskih provinc za Slovence velike važnosti, ker je ustvarila širše osnove, na katerih je zrastel naš narodni in politični program.

Po Napoleonovem porazu pri Leipzigu so Francozi zapustili Ilirske province. Zopet jih je zasedla Avstrija.

Razmere na Balkanu. Prvi srbski upor

Turčija je ob koncu 18. stol. imela v svoji posesti še vedno večji del Balkanskega polotoka. Od Bosne do Črnega morja ter od onstran Donave — kjer so Turki imeli Vlaško, Moldavijo in Besarabijo — do Peloponeza se je raztezala turška posest na Balkanu. Prebivalci na tem ogromnem prostoru so bili po večini Slovani, ki so bili brezpravni podložniki — raja, izkoriščani od maloštevilnega turškega vladajočega razreda. Razkroj fevdalnega sistema v Turčiji, ki se je začel že v 17. stol., se je v 18. stol. še stopnjeval. Ker je bila Turčija vojaško urejena fevdalna država, je propad njene vojaške organizacije pomenil tudi propad vsega njenega fevdalnega ustroja.

V Turčiji je imel prvotno sultan vso oblast. Neomejeno je razpolagal s svojimi podložniki, njegova last je bila vsa zemlja osvojenih pokrajin in njemu je bila podrejena vojska. Vojska se je delila na plemiško-spahijsko in na janičarsko. Spahije so se borili kot konjeniki, janičarji pa kot pešci. Spahijam je dajal sultan v odškodnino za njihovo vojaško službo v užitek večje (zijamete) in manjše (timare) dele zemlje z vasmi in podložnimi kmeti. Ta vojaška posest ni bila last spahije, le užival jo je ter mu jo je sultan lahko vsak trenutek odvzel in jo dal drugemu. Sprva spahija ni smel imeti več kakor en timar ali zijamet. Kmetje so plačevali spahijam desetino od vseh svojih poljedelskih pridelkov in dvajsetino od živine. Že kmalu v 17. stol. se je pojavljala cela vrsta nepravilnosti in zlorab v tej ureditvi. Paše, ki so v posameznih pašalukih razdeljevali timare in zijamete, so jih dajali tistim, ki so jim več plačali. Tako je lahko dobil nekdo po več timarov ali pa je bil tudi en timar razdeljen na več spahijev. Zato so se nekateri timari ali zijameti večali, drugi pa izginjali. S tem se je število spahij manjšalo, a posest posameznega spahije se je večala. Na teh posestvih so postajali spahije dedni. Zaradi nerednosti je že leta 1695 sultan izdal odlok, da razdeljuje vojaško posest samo porta. Toda razmere se tudi tedaj niso zboljšale. Nasprotno, vojaško posest so oddajali proti podkupnini celo nevojakom, dvorskim ljudem in drugim. S tem se je število spahijske vojske neprestano zniževalo. Od srede 18. stol. pa se spahije v vedno večji meri sploh niso odzivali sultanovemu pozivu na vojno in razpolagali s posestvi popolnoma svojevoljno.

Janičarji so bili prvotno samo poturčeni otroci, ki so jih vzgajali za vojake v posebnih vzgajevališčih. Oficirji pa so bili samo pravi Turki. Janičarji se niso smeli ženiti in so bivali v vojašnicah. Toda od srede 17. stol. dalje se je ustroj janičarjev zelo spreminjal. Vedno manj je bilo poturčencev v vrstah janičarjev, večalo pa se je število pravih Turkov. Otroci janičarskih starešin, dalje otroci janičarjev, ko so si ti pridobili pravico do ženitve, so postajali janičarji. Janičarstvo je postalo dedno. Še več, v 18. stol. so vstopali v janičarje tudi drugi Turki in je postalo janičarstvo privilegij Turkov. Janičarji so dobivali plačo skupno po enotah. Ko se je število janičarjev v enotah povečalo, se je plača posameznim janičarjem zmanjšala in življenje poslabšalo. Zato so se začeli naseljevati po vaseh in živeli na račun raje. Zahtevali so devetino od vseh pridelkov, jemali kmetom zemljo, se na njej dedno naseljevali in silili raje na tlako. Postopali so popolnoma svojevoljno. Janičarski poveljniki so nasilno jemali pašam oblast in vladali v pašalukih po svoje. Tako se je zgodilo l. 1772 v Solunu, nekoliko kasneje v Janjini, Vidinu, v beograjskem pašaluku in drugje.

Upravi v pašalukih so načelovali paše, ki so imeli finančno, policijsko in vojaško (le nad spahiji) oblast v svojih rokah. Paše so si službe običajno kupili. Zato so stremeli za tem, da iz podložne raje izžemejo čim več. Ker so morali porti oddajati davke za ves pašaluk, so bili prav za prav tudi zakupniki državnih davkov. To jim je izkoriščanje še olajševalo. Kajti Turki niso plačevali davkov, proti raji pa so imeli paše pri kritju svojih potreb proste roke. Pašini izvršni organi po nahijah so bili muse-

limi in nižje uradništvo. Vsi ti so službe kupovali, zato so tudi oni na račun raje hoteli čimprej kriti izdane vsote. Najbolj osovraženi pri raji so bili pobirachi harača — haračlije in turški sodniki — kadije.

Spahije, janičarji in upravni aparat so s svojimi zlorabami zasekali globoko rano v gospodarsko in upravno življenje turške države. Moč države je neprestano padala. Zato je Turčija postajala lahek plen držav, ki so zaradi razvijajočega se kapitalizma prehajale na pot osvajanja. V Turčiji so dozorevali pogoji za propad fevdalnega sistema in zato tudi za razvoj narodnih, osvobodilnih gibanj med podložnimi ljudstvi.

Razkroj fevdalnega reda v Turčiji so najhuje občutila podjarmljena ljudstva. Poleg rednega državnega davka, harača, so morala plačevati še celo vrsto drugih dajatev. Dajala so spahijam deseti del poljedelskih pridelkov in dvajsetino od živine ter jim opravljali vozno in drugo tlako. V 18. stol. so vse dajatve zaradi zlorab zelo narastle in raji na pleča so še janičarji naložili svoje zahteve: devetino in drugo. Zelo so težila podložna ljudstva tudi pašaluške in druge dajatve kot n. pr. vzdrževanje turškega upravnega osebja, vzdrževanje in popravljanje turških mest ter utrdb, vzdrževanje kurirjev z vsem spremstvom itd., itd.

Raja ni imela nobenih pravic, proti njej je bil vsak Turek oblast, ki jo je lahko izvajal popolnoma svojevoljno. Podložniki niso smeli nositi orožja, niti ne oblačil v takih barvah, kot so jih nosili Turki, niso smeli jahati konja po cesti pred Turkom itd. Skratka, raja je bila samo delovna sila, ki je morala s svojim delom hraniti in vzdrževati vse Turke ter državo. Zato so se vsa podjarmljena ljudstva, ko se je njihov položaj v 18. stol. že poslabšal, začela boriti za svobodo.

Makedonija. Makedonija je bila za Turčijo izredno važna pokrajina, kajti z njo je obvladala ves Balkanski polotok. Preko makedonskega ozemlja sta šli važni prometni poti turške države in sicer na zapad v Bosno in na jug v Grčijo. Zato jo je krepko držala v svoji posesti in jo zapustila šele v začetku našega stoletja.

Nikjer v južnoslovanskih deželah pod Turčijo ni bilo število Turkov tako veliko kot prav v Makedoniji. Naseljeni so bili v mestih in na podeželju ter pripadali vsem turškim socialnim razredom. Turški kmetje so bili gosti, vendar nesklenjeno naseljeni na vzhodni strani Vardarja in deloma v Tikvežu in okolici. Bili so svobodni in so imeli kot Turki vse pravice, njihov socialni položaj je bil ugoden. V redkih in majhnih mestih Makedonije so prebivali predvsem Turki. Makedonskega meščanstva še ni bilo. Turško prebivalstvo v mestih se je bavilo z obrtjo in malo trgovino. Večino zemlje so imeli spahije, deloma v uživanje, deloma so jo že spremenili v dedno last — čiflik. Čifliki so bili zelo številni zlasti v nižinah in rodovitnih predelih. Čeprav so Turki pripadali različnim socialnim plastem in so se tudi njihovi interesi križali, so si bili vendar edini v izkoriščanju podložnega makedonskega ljudstva.

Ogromno večino prebivalstva so tvorili Makedonci. Vsi, razen tistih, ki so prestopili v islam, so bili raja. Vendar je bil njihov socialni položaj različen. Najugodnejši položaj so imeli polnomadski živinorejci. Poleg harača so plačevali le še pašnino in se svobodno selili s svojimi čredami v zimskem času iz planin v toplejše ravnine južne Makedonije, poleti

pa obratno. Slabše je bilo stanje kmetov, katerih vasi so bile dane v uživanje spahijam. Plačevali so državne in spahijske dajatve. Toda njih položaj se je poslabšal, ker so se te vasi spreminjale v čiflike. Čifčije so bili socialno najnižje. Bili so vezani na zemljo svojega gospoda — bega. Izrabljanje raje se je v 18. stol. povečalo zaradi pritiska spahijev in begov. Zlasti pa je makedonsko ljudstvo težilo pobiranje harača. Haračlije so po večkrat na leto pobirali davke in jih z vso grozovitostjo izterjevali.

Izkoriščanju Turkov se je pridružilo še izkoriščanje grške cerkve. Dokler je bila Makedonija podrejena ohridski cerkvi, so bile cerkvene razmere še znosne. Po ukinitvi ohridske cerkve so prišle vse balkanske pokrajine pod carigrajsko fanariotsko cerkev. Fanarioti so se imenovali Grki, ki so prebivali v carigrajskem predmestju Fanar. Bili so po večini bogati trgovci in iz njihove srede je bil od 16. stol. dalje voljen patriarh grške cerkve. Zato fanariotska cerkev. Pozneje so sultani radi jemali fanariote za svoje uradnike. Zaradi tega so ti Grki, fanarioti, dobili privilegirani položaj v turškem carstvu. Sedaj se je začelo izkoriščanje Makedoncev še s strani grških škofov. Ti so si namreč svoje škofovske stolice kupovali od patriarha in hoteli izdano vsoto čimprej iztisniti iz vernikov. Pri izkoriščanju makedonskega ljudstva so Turki podpirali grško cerkev. Ker je Turke podkupovala, je grška cerkev lahko ravnala z ljudstvom prav tako kot Turki sami.

Zaradi izkoriščanja spahijev in begov ter fanariotske cerkve se je makedonsko ljudstvo upiralo. Največji upor je bil l. 1769. Vsi upori so imeli izrazito kmečki socialni značaj. Upori so se vršili le v manjših predelih in so jih Turki hitro in krvavo zadušili. Neuspešno so se končali predvsem zato, ker niso zajeli vse Makedonije. Osredotočenje ljudskih sil pa so ovirali razni vzroki, predvsem: gospodarska zaostalost, turško prebivalstvo, ki je bilo naseljeno med Makedonci, dalje velika zemljepisna razbitost ozemlja in ne na zadnje močna turška oblast v Makedoniji.

Kulturne razmere so bile v Makedoniji prav tako obupne kot gospodarske in socialne. Šol je bilo zelo malo. Še slabše je bilo po ukinitvi ohridske cerkve. Grška cerkev ni podpirala narodne šole, ker je bila višja duhovščina grška, domača nižja duhovščina pa je tembolj verno služila, čimbolj neuka je ostala. V celi Makedoniji so bile ob koncu 18. stol. le štiri samostanske šole. Prve šole po mestih so se pojavljale šele v začetku 19. stol. Prvi sta bili šoli v Prilepu in Kučevištu l. 1813.

Gospodarska in kulturna zaostalost makedonskega ljudstva, ki je nujna posledica nesvobode in stoletnega izkoriščanja turških fevdalcev, sta ovirali narodno prebujenje. Zato se je zelo zakasnilo in se je začelo šele sredi 19. stol.

Črna gora. Črna gora je bila, potem ko so jo Turki pokorili, podrejena skadarskemu sandžakatu (del pašaluka). Sultan je kot v vseh osvojenih pokrajinah razdelil tudi črnogorske vasi in zemljo svojim spahijam v uživanje. Spahije so se naselili le v ravninskih predelih ob Zeti in Morači. V višjih goratih krajih jih ni bilo. Tu so Črnogorci ohranili nekaj samouprave. Volili so si svoje starešine, ki so izvrševali ukaze skadarskega paše. Ti so bili obenem tudi sodniki. O najvažnejših stvareh

je odločal narodni zbor. Plemenska organizacija, ki je v svobodni državi že razpadala, se je pod Turki zopet poglobila in utrdila.

V začetku 18. stol. se je del črnogorskih plemen po pokolju poturic osvobodil. Ker poturicam ni bilo več treba plačevati davkov, so morali ostali plačevati vedno večje. Po poturicah se je širila v Črni gori tudi turška oblast. Zato so Črnogorci poturice pobili in se nato osvobodili. Toda svobodo so morali Črnogorci braniti v neprestanih bojih proti Turkom. Iztrebljenje poturic in borbo za svobodo je opisal pesnik Peter II. Petrović Njegoš v pesnitvi »Gorski venec«.

Svobodno ozemlje, ki ni plačevalo niti harača niti spahijskih dajatev, je bilo majhno. Razprostiralo se je od beneškega Primorja do črnogorskih Brd ter od Kotora, ki je bil v benečanski posesti, do albanskih plemen. Toda v ravnini so se Turki še dolgo držali v utrjenih mestih: Podgorici (današnji Titograd), Spužu in Žabljaku. Središče svobodnega ozemlja je bilo cetinjsko polje. Vseh prebivalcev je bilo približno 20.000. Razdeljeni so bili na plemena, ki niso bila velika. Že nekaj vasí je sestavljalo pleme. Vsako pleme je prebivalo v eni prirodni enoti, n. pr. polju, kotlini ali dolini. Pleme je bilo osnova črnogorske gospodarske in družbene ureditve.

Zemlja, na kateri je prebivalo pleme, je bila skupna last vsega plemena. Le majhen košček zemlje okoli hiše je imela vsaka rodbina za svojo uporabo. Glavna gospodarska panoga je bila živinoreja, predvsem reja ovac. Ta jim je dajala najvažnejšo hrano in surovine za oblačila. Poljedelstvo je na kraških tleh le ob najboljših letinah dalo dovolj življenjskih potrebščin. Zato so Črnogorci neprestano težili v rodovitne nižine. Vse, kar so potrebovali, so izdelovale žene doma, zato prava obrt ni bila razvita. Trgovina je bila v rokah Črnogorcev, ki so bili pod beneško oblastjo, predvsem v rokah Bokeljcev. Ti trgovci so obvladali trgovino s Črno goro na ta način, da so plemenom v zimskih stiskah posojali denar, ta pa so jim ga vračala poleti z živinorejskimi proizvodi, medom, voskom in podobnim.

Vse družbeno življenje je bilo urejeno patriarhalno. V družini je odločal mož, njemu se je moralo vse pokoriti, kakor je odredil, tako se je moralo izvršiti. Možje za gospodarstvo niso skrbeli, njihovo delo je bilo boj. Vse delo so opravljale žene, ki pa so se kljub temu smatrale za manjvredne. Najmlajše moško dete je imelo več veljave kot žena. Tudi plemena so bila urejena patriarhalno. Na čelu plemen je bil voljeni starešina ali vojvoda. Starešine posameznih plemen so bili med seboj enaki, nihče ni priznaval nikogar nad seboj. Vsako pleme je živelo zase. Vežal jih je enak način gospodarskega in družbenega življenja, skupna zgodovinska usoda in borba proti turški nevarnosti. Le v najvažnejših skupnih stvareh je imel nad vsemi odločilno moč narodni zbor, ki so ga sestavljali vojvode in vaški knezi. Narodni zbor je odločal o vseh zunanjih zadevah in bil najvišje sodišče. Prvotno je imel poleg tega še pravico voliti vladiko, guvernadura ter potrjevati serdare. Vladika je imel cerkveno oblast nad vsemi Črnogorci. Od konca 17. stol. je pod benečanskim vplivom svetno oblast predstavljal guvernadur (upravitelj),

ki je bil običajno iz rodbine Rađonjičev. Serdari so bili starešine štirih nahij (okrožij). Volilo jih je ljudstvo vse nahije, v kateri je bilo združenih po več plemen. Tak način ljudskega vladanja imenujemo plemensko demokracijo. Črnogorci niso še poznali pisanih zakonov, vse njihovo življenje je uravnavalo običajno pravo in je bila še vedno v veljavi krvna osveta.

Črnogorci so že od prvega trenutka, ko so postali svobodni, skušali izgnati Turke iz nižin ob rekah. Obratno pa so jih skušali Turki prisiliti znova na plačevanje harača in drugih dajatev. To je bil vzrok za stoletje trajajoče neprestane spopade. V istem obdobju so bile vse turške sosesde v boju z otomansko porto. Vlade teh držav, to je Beneške republike, Rusije in Avstrije, so v vojnah proti Turčiji vedno iskale tudi črnogorsko pomoč. Zato so Črnogorcem pošiljali orožje in strelivo ter denarno pomoč oziroma plačilo. Plačilo je bilo tem večje, čim večje smotre in načrte je imela kaka država. Seveda so bili tudi sami Črnogorci prisiljeni iskati pomoči pri vsakomur, ki bi jo nudil. Niso imeli niti orožja niti streliva, bili so največkrat brez sredstev in vendar v neprestanih bojih s Turki. Pomagala jim je vedno tista država, ki je bila v vojni s Turčijo ali pa se je nanjo pripravljala.

Največ koristi od vseh teh zvez so imeli starešine. Vse države so se obračale nanje in jih skušale pridobiti na svojo stran. Dobivali so stalne mesečne plače (od Benečanov), denarne nagrade in darila (od Rusije in Avstrije). Vpliv vojvod, serdarjev in knezov je tako pri plemenih neprestano rasel. Z denarjem, ki so ga dobivali, so krili tudi potrebe vsega plemena, zlasti kadar so ozemlje opustošili Turki ali pa je bila slaba letina. Zato so polagoma postajala vsa starešinstva dedna v eni družini. Zaradi teh sprememb je izginjala tudi demokracija, ki je izhajala iz patriarhalnih razmer. Ljudstvo dejansko ni odločalo v ničemer več. Gospodarsko odvisno od starešine je moralo pleme soglašati z vsem, kar je hotel starešina. Plemenska skupnost se je počasi razkrajala. Zemlja je postajala last družin.

Vzporedno z gospodarsko in politično močjo starešin je rastla tudi moč vladike. S podporami, ki so jih vladike dobivali za cerkvene zadeve v Rusiji že od Petra Velikega, so si pomnoževali tudi zemljiško posest. Zlasti jo je povečal vladika Sava v drugi polovici 18. stoletja. Neprestano se je večala zemljiška posest vladik tudi zaradi določbe pravoslavne cerkve, da posest izumrle rodbine pripada vladiki. Večji del svojih posesti je vladika imel na ozemlju Beneške republike, odnosno po njenem propadu na avstrijskem. Zato njegove posesti niso mogli opustošiti Turki in mu je dajala stalne dohodke. Leta 1798 je znašal njegov dohodek samo iz posesti na avstrijski strani približno 8000 forintov.

Zaradi tega je prišlo do borbe za oblast med vladiko in starešinami, oziroma guvernadurom, ki ga je podpiral del starešin ter Benečija in pozneje Avstrija. Odločitev v tej borbi se je izvršila na prehodu v 19. stoletje. Vladika Peter I. Petrović Njegoš (1782—1830) je guvernadura dejansko popolnoma izločil iz oblasti in si podredil narodni zbor. Narodni zbor se je zbiral vsako leto enkrat in takrat sprejemal predloge, ki jih

je predlagal vladika. Svoje odločbe je vladika izvrševal po posebnih odposlancih, mimo plemenskih starešin. Da bi svojo oblast utrdil, je napravil prvi zakonik, ki ga je narodni zbor sprejel l. 1798. Po tem zakoniku je ostalo nižje sodstvo še vedno v rokah starešin, toda vse ostalo je spadalo pod najvišje sodišče — sodišče dobrih ljudi — ki je bilo voljeno. Predvsem je uredil krvno osveto. S prepovedmi, z grožnjami, prokletstom in z denarjem je dosegel, da so se plemena, ki so še živela v krvni osveti, pomirila. Določili so tudi odkupnino za krvno osveto v denarju, živini in orožju. S temi prvimi zakoni je začelo počasi izginjati običajno pravo. Nastajala je prava država.

V tem obdobju je bila Črna gora v neprestanih bojih, ki so bili seveda v ozki zvezi z istočasnimi vojnami in dogodki na Balkanu. V teh bojih so se Črni gori priključila plemena v Brdih. Nikakor pa niso mogli osvojiti nižine niti niso obdržali Kotora, ki so ga v tem času trikrat zasedli. Izročiti so ga morali Francozom in končno Avstriji.

Bosna. Pod Turki je bila Bosna združena s Hercegovino v pašaluk s sedežem v Sarajevu. Staro plemstvo je po propadu bosanskega kraljevstva sprejelo islam. Zato je obdržalo svojo zemljiško posest in oblast nad rajo. Bosansko plemstvo — begi so bili dedni lastniki svojih posestev. Pod vplivom dednih begov so tudi spahije postajali dedni na svojih zijametih in timarih ter prihajali pod fevdalno oblast bega. Janičarstvo je v Bosni zelo hitro propadalo. Pospesoval je ta propad posebni položaj Bosne, ki je bila mejna in avtonomna pokrajina. Janičarji so si prilaščali prosto sultanovo zemljo in tudi sami postajali na njej dedni lastniki. Pospesil se je ta razvoj, ko so si janičarji podredili pašo in sami prevzeli oblast v Sarajevu. Iz vseh teh se je razvila enotna plast izkoriščevalcev.

Bosansko in hercegovsko ljudstvo po veliki večini ni živelo v plemenski skupnosti in zadrugah, ki bi jih ščitile pred izkoriščevalci. Razumljivo je, da je bil v takih razmerah položaj raje izredno težak. Ljudstvo so težila težka in vedno večja fevdalna bremena, dalje tlaka, ki je bila v Bosni večja kot v drugih turških pokrajinah, ter harač. Najhuje pa je trpela raja zaradi rastoče samovolje vladajočega izkoriščevalskega razreda.

Ljudstvo se je velikokrat upiralo izkoriščanju, toda upori niso nikdar zajeli vsega bosanskega in hercegovskega ljudstva. Krajevne upore pa so begi hitro zadušili. Po vsakem uporu je sledila kazen: obešanje, natičkanje na kol itd. Pred kaznijo, zaradi maščevanja nad storjenimi krivicami in iz drugih vzrokov so ljudje bežali v hajduke in se posamič ali v skupinah vse življenje borili proti sovragom.

Srbija. Srbsko ozemlje je bilo pod Turki razdeljeno na več upravnih enot. Najvažnejša je bila beograjski pašaluk. Pašaluk je mejil ob Donavi na Avstrijo (zveze s Srbi v Vojvodini), na zapadu je potekala meja v glavnem po reki Drini do Bajine Bašte, nato je zavila na vzhod in šla južno od Zapadne Morave, dalje po Vel. Moravi do Čuprije ter se v severovzhodni smeri zopet približala Donavi pri D. Milanovcu ter šla po grebenu Miroč planine do nasproti ležeče Oršave. V tem obsegu je meril približno 20.000 km² in imel okoli 350.000 prebivalcev. Najvažnejša mesta v pašaluku so bila Beograd, Šabac in Smederevo.

ki je bil običajno iz rodbine Radonjičev. Serdari so bili starešine starih nahij (okrožij). Volilo jih je ljudstvo vse nahije, v kateri je bilo združenih po več plemen. Tak način ljudskega vladanja imenujemo plemensko demokracijo. Črnogorci niso še poznali pisanih zakonov, vse njihovo življenje je uravnavalo običajno pravo in je bila še vedno v veljavi krvna osveta.

Črnogorci so že od prvega trenutka, ko so postali svobodni, skušali izgnati Turke iz nižin ob rekah. Obratno pa so jih skušali Turki prisiliti znova na plačevanje harača in drugih dajatev. To je bil vzrok za stoletje trajajoče neprestane spopade. V istem obdobju so bile vse turške sosesde v boju z otomansko portjo. Vlade teh držav, to je Beneške republike, Rusije in Avstrije, so v vojnah proti Turčiji vedno iskale tudi črnogorsko pomoč. Zato so Črnogorcem pošiljali orožje in strelivo ter denarno pomoč oziroma plačilo. Plačilo je bilo tem večje, čim večje smotre in načrte je imela kaka država. Seveda so bili tudi sami Črnogorci prisiljeni iskati pomoči pri vsakomur, ki bi jo nudil. Niso imeli niti orožja niti streliva, bili so največkrat brez sredstev in vendar v neprestanih bojih s Turki. Pomagala jim je vedno tista država, ki je bila v vojni s Turčijo ali pa se je nanjo pripravljala.

Največ koristi od vseh teh zvez so imeli starešine. Vse države so se obračale nanje in jih skušale pridobiti na svojo stran. Dobivali so stalne mesečne plače (od Benečanov), denarne nagrade in darila (od Rusije in Avstrije). Vpliv vojvod, serdarjev in knezov je tako pri plemenih neprestano rasel. Z denarjem, ki so ga dobivali, so krili tudi potrebe vsega plemena, zlasti kadar so ozemlje opustošili Turki ali pa je bila slaba letina. Zato so polagoma postajala vsa starešinstva dedna v eni družini. Zaradi teh sprememb je izginjala tudi demokracija, ki je izhajala iz patriarhalnih razmer. Ljudstvo dejansko ni odločalo v ničemer več. Gospodarsko odvisno od starešine je moralo pleme soglašati z vsem, kar je hotel starešina. Plemenska skupnost se je počasi razkrajala. Zemlja je postajala last družin.

Vzporedno z gospodarsko in politično močjo starešin je rastla tudi moč vladike. S podporami, ki so jih vladike dobivali za cerkvene zadeve v Rusiji že od Petra Velikega, so si pomnoževali tudi zemljiško posest. Zlasti jo je povečal vladika Sava v drugi polovici 18. stoletja. Neprestano se je večala zemljiška posest vladik tudi zaradi določbe pravoslavne cerkve, da posest izumrle rodbine pripada vladiki. Večji del svojih posesti je vladika imel na ozemlju Beneške republike, odnosno po njenem propadu na avstrijskem. Zato njegove posesti niso mogli opustošiti Turki in mu je dajala stalne dohodke. Leta 1798 je znašal njegov dohodek samo iz posesti na avstrijski strani približno 8000 forintov.

Zaradi tega je prišlo do borbe za oblast med vladiko in starešinami, oziroma guvernadurom, ki ga je podpiral del starešin ter Benečija in pozneje Avstrija. Odločitev v tej borbi se je izvršila na prehodu v 19. stoletje. Vladika Peter I. Petrović Njegoš (1782—1830) je guvernadura dejansko popolnoma izločil iz oblasti in si podredil narodni zbor. Narodni zbor se je zbiral vsako leto enkrat in takrat sprejemal predloge, ki jih

je predlagal vladika. Svoje odločbe je vladika izvrševal po posebnih odposlancih, mirno plemenskih starešin. Da bi svojo oblast utrdil, je napravil prvi zakonik, ki ga je narodni zbor sprejel l. 1798. Po tem zakoniku je ostalo nižje sodstvo še vedno v rokah starešin, toda vse ostalo je spadalo pod najvišje sodišče — sodišče dobrih ljudi — ki je bilo voljeno. Predvsem je uredil krvno osveto. S prepovedmi, z grožnjami, prokletstvom in z denarjem je dosegel, da so se plemena, ki so še živela v krvni osveti, pomirila. Določili so tudi odkupnino za krvno osveto v denarju, živini in orožju. S temi prvimi zakoni je začelo počasi izginjati običajno pravo. Nastajala je prava država.

V tem obdobju je bila Črna gora v neprestanih bojih, ki so bili seveda v ozki zvezi z istočasnimi vojnami in dogodki na Balkanu. V teh bojih so se Črni gori priključila plemena v Brdih. Nikakor pa niso mogli osvojiti nižine niti niso obdržali Kotora, ki so ga v tem času trikrat zasedli. Izročiti so ga morali Francozom in končno Avstriji.

Bosna. Pod Turki je bila Bosna združena s Hercegovino v pašaluk s sedežem v Sarajevu. Staro plemstvo je po propadu bosanskega kraljevstva sprejelo islam. Zato je obdržalo svojo zemljiško posest in oblast nad rajo. Bosansko plemstvo — begi so bili dedni lastniki svojih posestev. Pod vplivom dednih begov so tudi spahije postajali dedni na svojih zijametih in timarih ter prihajali pod fevdalno oblast bega. Janičarstvo je v Bosni zelo hitro propadalo. Pospeševal je ta propad posebni položaj Bosne, ki je bila mejna in avtonomna pokrajina. Janičarji so si prilagajali prosto sultanovo zemljo in tudi sami postajali na njej dedni lastniki. Pospešil se je ta razvoj, ko so si janičarji podredili pašo in sami prevzeli oblast v Sarajevu. Iz vseh teh se je razvila enotna plast izkoriščevalcev.

Bosansko in hercegovsko ljudstvo po veliki večini ni živelo v plemenski skupnosti in zadrugah, ki bi jih ščitile pred izkoriščevalci. Razumljivo je, da je bil v takih razmerah položaj raje izredno težak. Ljudstvo so težila težka in vedno večja fevdalna bremena, dalje tlaka, ki je bila v Bosni večja kot v drugih turških pokrajinah, ter harač. Najhuje pa je trpela raja zaradi rastoče samovolje vladajočega izkoriščevalskega razreda.

Ljudstvo se je velikokrat upiralo izkoriščanju, toda upori niso nikdar zajeli vsega bosanskega in hercegovskega ljudstva. Krajevne upore pa so begi hitro zadušili. Po vsakem uporu je sledila kazen: obešanje, natičkanje na kol itd. Pred kaznijo, zaradi maščevanja nad storjenimi krivicami in iz drugih vzrokov so ljudje bežali v hajduke in se posamič ali v skupinah vse življenje borili proti sovragom.

Srbija. Srbsko ozemlje je bilo pod Turki razdeljeno na več upravnih enot. Najvažnejša je bila beograjski pašaluk. Pašaluk je mejil ob Donavi na Avstrijo (zveze s Srbi v Vojvodini), na zapadu je potekala meja v glavnem po reki Drini do Bajine Bašte, nato je zavila na vzhod in šla južno od Zapadne Morave, dalje po Vel. Moravi do Čuprije ter se v severovzhodni smeri zopet približala Donavi pri D. Milanovcu ter šla po grebenu Miroč planine do nasproti ležeče Oršave. V tem obsegu je meril približno 20.000 km² in imel okoli 350.000 prebivalcev. Najvažnejša mesta v pašaluku so bila Beograd, Šabac in Smederevo.

Na čelu uprave je bil paša v Beogradu, ki je imel vso oblast. Pašaluk se je delil na 12 nahij (okrajev), kjer so izvrševali pašine ukaze muslimi in drugi uradniki. Ti so imeli vso nahijsko oblast. Srbski nahijski knezi so bili turškim oblastem le v pomoč pri pobiranju davkov, niso pa v ničemer odločali. Nižje upravne enote, občine, so imele samoupravo z voljenim knezom na čelu (selski knez; selo = vas). To pa zato, ker je bilo prvotno Turkov premalo, da bi bili sami tudi tukaj prevzeli oblast. Sodno oblast so izvrševali kadije, ki jih je postavljaj muslimanski cerkveni poglavar reis-ul-ulema. Kadije so si službe kupovali. Plač niso dobivali. Vse upravne stroške pašaluka je plačevala raja.

Turkov je bilo v beograjskem pašaluku sorazmerno malo. Prebivali so večinoma v mestih, deloma v utrjenih krajih. Turškega kmečkega prebivalstva v Srbiji ni bilo. V mestih bivajoči Turki so se bavili z obrtjo in malo trgovino. Stanovali pa so v njih tudi uradniki in spahije. Spahije so imeli skoraj vse srbske vasi v užitek za svojo vojaško službo. Vzdrževalo jih je srbsko ljudstvo.

Srbsko ljudstvo je tvorilo enoten kmečki družbeni razred. Tudi knezi so bili kmetje in prav tako maloštevilni trgovci s svinjami. Svinje so prodajali v Avstrijo. V mestih so živele le redke poturice. Srbsko ljudstvo je živelo patriarhalno. Osnovna enota tega življenja je bila zadruga, ki je bila obenem gospodarska enota srbskega ljudstva pod Turki. V zadrugi je živele vsa družina z ženami in otroki. Njen starešina je bil po navadi najstarejši član družine. Število članov zadruge je bilo zelo različno in odvisno od velikosti ter rodovitnosti polja. V glavnem se je število članov gibalo od 20—60. Imetje je bilo last vse zadruge. Vsak član zadruge je dobival enak delež od skupnega pridelka. Last vse zadruge je bil tudi zaslužek posameznih članov zadruge, ki so se bavili s trgovino in obrtjo. Vse, kar je zadruga potrebovala, je izdelala doma. Polje se ni delilo; če je kdo zapustil zadrugo, ni imel pravičniti do koščka zemlje. Pašniki in gozdovi niso bili last zadruge, temveč vse občine: uprablyjali so jih vsi vaščani.

Občina — vas je bila politična enota. Na čelu občine je bil knez, ki ga je ljudstvo volilo. Knez je upravljal občino in bil pred Turki odgovoren zanjo. Ljudstvo je kneza lahko odstavilo in izvolilo drugega. Tudi nahijski knezi so bili voljeni. V vsej ureditvi je bila torej velika demokracija, ki je tudi tu izhajala iz patriarhalnega načina življenja.

Srbsko ljudstvo je plačevalo sultanu harač, spahijam fevdalne dajatve, paši pašaluške davščine, carine in drugo. Težke so bile tudi razne posebne dolžnosti, kot n. pr. prenašanje tovorov za vojsko, če je šla preko pašaluškega ozemlja. Ker je turška vojska spotoma tudi ropala raji premoženje, se je ljudstvo izseljevalo od glavnih prometnih poti v notranjost.

Stanje srbskega ljudstva v beograjskem pašaluku se je od začetka 18 stoletja neprestano slabšalo, kar je bilo v najožji zvezi s propadanjem fevdalnega reda v turškem carstvu. Paša si je službo kupil od porte. Zato je tudi sam prodajal nižje službe v pašaluku. Vsi, paša, muslimi in drugi uradniki so z izkoriščanjem iztislili iz raje izdane vsote nazaj in pri tem še bogateli. Paša je tudi spahijam prodajal zemljo, ki naj bi jo imeli v užitek za vojno službo. Tako se je uživanje lahko raz-

širilo na več zijametov ali timarov. Spahije so postajali dedni lastniki zemlje. Zato se je poslabšal položaj ljudstva, kajti spahija je zahteval, ker je zijamet ali timar dobil s podkupnino, večje dajatve in na dednih posestvih vedno večjo tlako.

Najbolj se je povečalo izkoriščanje srbskega ljudstva zaradi propadanja janičarstva. Po miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 sta postali Donava in Sava meja ter beograjski pašaluk mejna pokrajina. Zato se je število janičarjev v pašaluku zelo povečalo. Začeli so si prilasčati sultanovo, spahijsko in tudi kmečko zemljo. Ta zemlja je postajala njihova last. Od kmetov so ti novi gospodarji zahtevali devetino od vseh pridelkov in živine. Silili so jih na vedno večjo tlako na svojih posestvih. Toda tudi spahije se niso odrekli svojih pravic. Tako je ljudstvo moralo plačevati poleg vseh drugih dajatev sedaj še janičarske. Po letih avstrijske okupacije (1718—1739) se je stanje raje še poslabšalo. V janičarje so šli vsi Turki, ki niso hoteli delati in so hoteli živeti na račun raje. Naseljevali so se v vaseh, si postavljali hane (prenočišča) in strahovito izžemali ljudstvo, ki jih je moralo hraniti. Najhuje pa je bilo popolnoma brezpravno stanje. Vsak Turek, zlasti janičar, je lahko od raje zahteval, kar se mu je zahotelo. Nasilje je postalo redno stanje v beograjskem pašaluku.

Srbsko ljudstvo je bilo vedno pripravljeno na upor in borbo proti svojim izkoriščevalcem. V vseh vojnah, ki jih je bojevala v 18. stoletju Avstrija s Turčijo, so sodelovali tudi Srbi. Isto je bilo v vojni Jožefa II. I. 1789—1791. Avstrija je v primeru zmage obljubljala Srbom svobodo, toda srbsko ljudstvo je bilo zopet ogoljufano. Ob sklenitvi miru je Avstrija Srbom izgovorila le amnestijo (odpust kazni).

Vendar so se razmere v pašaluku po vojni znatno spremenile. Janičarji, ki so jih Srbi v vojni izgnali iz pašaluka, se po vojni niso vrnili. Vrnitev jim je prepovedal sultan Selim III., ki je skušal Turčijo reformirati. K temu ukrepu so ga prisilile tudi razmere v vidinskem pašaluku. Tu se je med vojno polastil oblasti janičarski odpadnik Pasvan-Oglu in beograjski janičarji so se zatekli k njemu. Če bi se bili janičarji vrnili v beograjski pašaluk, bi se bilo odpadniško ozemlje povečalo.

Sedaj so morali Turki popustiti tudi srbskim zahtevam. V dogovoru z beograjskim pašo Mustafa-pašo so Srbi dobili precejšnjo samoupravo. Sultanove in pašaluške davke je določil paša skupaj s srbskimi knezi enkrat za vselej. Razdelili so jih na 20.000 davčnih obvezancev, čeprav je bilo število v resnici večje. Davke so pobirali knezi sami in jih izročali paši. Nižjo upravo so imeli srbski knezi in tudi v nahijah se je njihov vpliv povečal, kajti vsakega neljubega musulima je moral paša na srbsko pritožbo zamenjati. Zaradi domače nižje uprave ni smel noben Turek stopiti v vas brez posebnega opravka. Trgovina, ki so jo imeli v svojih rokah predvsem knezi, je postala svobodna. V pašaluk se je vrnila pravna varnost, red in mir. To je smatralo ljudstvo za veliko olajšanje, zlasti še, ker ni bilo več janičarskih dajatev, vse drugo pa so pobirali domači knezi. Najbolj je tako stanje koristilo knezom.

Knezi so pobirali davke in imeli pravico si pri tem zaračunati še vse stroške: vsote, ki so si jih zaračunali, pa ni nihče nadzoroval. Razen tega so izrabljali svoj položaj in jemali večje davke, kot so bili potrebni

za kritje od paše določenega zneska. Na ta način so si večali premoženje in naglo bogateli. Drug vir bogatitve je bila trgovina, ker je postala sedaj na njihovo zahtevo svobodna. Trgovina je prehajala vedno bolj v roke knezov, ki so z večjimi razpoložljivimi vsotami denarja, ki jim jih je prinašalo pobiranje davkov, lahko obvladali nakup doma. Glavni predmet trgovine so bile svinje, ki so jih izvažali v velikih množinah v Avstrijo (Vojna krajina). Na ta način se je začel kopičiti trgovski kapital v rokah nahijskih in selskih knezov.

Srbi so samoupravo ohranili do leta 1801, ko so se janičarji vrnili v pašaluk in ubili Mustafo-pašo. Janičarski poveljniki — da h i j e s o razdelili pašaluk na štiri dele in samovoljno vladali vsak v enem delu. Srbi so izgubili vso samoupravo. V vsako vas je prišel sedaj subaša s krdelom janičarjev in izvrševal vso oblast. Začelo se je še večje nasilje kot je bilo pred Kočino krajino. Janičarji so zopet zasedli vso tisto zemljo, ki so jo imeli pred odhodom, in si posest še povečavali z novimi odzemi, kajti prišli so v večjem številu. Naseljevali so se po vaseh, zidali še nove hane in zopet zahtevali devetino od vsega ter silili rajo na tlako. Zahtevali so tudi dajatve za vso dobo nazaj, ko jih ni bilo. Trgovina je prenehala biti svobodna in zopet so morali Srbi plačevati večje carine ter brodnine kot Turki.

Nove razmere je srbsko ljudstvo tem teže občutilo, ker je nekaj let živelo svobodneje. Posebno so bili prizadeti knezi, ki so izgubili največ. Zato so se začeli pripravljati na upor. Srbom so se priključili deloma celo spahije, proti katerim so bili janičarji tudi nasilni. Janičarji so zvedeli za priprave in najprej udarili po spahijah in nato še po Srbih. V začetku l. 1804 so pobili vse najvplivnejše kneze, ki so jih dosegli. Pokolj knezov je bil povod za upor.

Prvi srbski upor. Upor je nastal v Šumadiji, ob Kolubari in v predelih vzhodno od Morave istočasno brez medsebojne povezave. Vodili so ga knezi, ki so ubežali pokolju. V Šumadiji so najvplivnejši med njimi izvolili za voditelja upora Djordja Petrovića, imenovanega Karadjordje. Ob Kolubari je bil vodja Jakob Nenadović, a v predelih vzhodno od Morave Milenko Stojković in Peter Dobrinjac. Vstaja se je hitro razširila po vsem beograjskem pašaluku. Smoter upora je bil izgon janičarjev in pridobitev tistih pravic, ki so jih že imeli pod Mustafo-pašo.

Srbski oddelki so napadali in sežigali hane. Vse podeželje je bilo v zelo kratkem času očiščeno janičarjev, ki so se umaknili v utrjene kraje — palanke in v mesta. Toda tudi od tod so morali bežati. Srbi so osvojili celo nekatera mesta (Šabac in Smederevo, čeprav samo začasno). Le Beograd, v katerem so bili vsi štirje dahije, se je krepko branil. Veliki uspehi srbske raje so postali nevarni Porti, ker bi se bili lahko branili še drugi podložniki. Poslala je v Beograjski pašaluk Bečir-pašo z vojsko, da bi napravil red. Srbi so Bečir-paši in Porti, kamor so poslali poslanca, zatrjevali, da se bore samo proti dahijem in njihovemu nasilju. Zato je turška vojska skupaj s Srbi začela oblegati Beograd. Dahije so sedaj zbežali po Donavi navzdol, hoteč k Pasvan-Ogluju. Srbi so jih na begu dohiteli in ubili na donavskem otoku Adakale.

Po teh uspehih se Srbi niso več zadovoljili s stanjem, kakršno je bilo pod Mustafa-pašo, temveč zahtevali še vrhovnega kneza in jamstvo Avstrije, da bodo Turki obljube res izpolnjevali. Bečir-paša jim je obljubil prvo, a o drugem ni hotel nič slišati. Porta pa je odklonila tudi Bečir-pašine obljube. Srbi so zaradi tega prehajali v odkrit upor proti Turkom, prehajali v borbo za popolno svobodo in lastno državo, čeprav so jim Rusi, ki so jih prosili za zaščito in pomoč, svetovali previdnost.

Turki so hoteli upor zadušiti in poslali nad Srbe Hafis-pašo, a pri Ivankovcu ob Moravi so Srbi turško vojsko premagali. Tudi naslednje leto (l. 1806) so zmagali Srbi, čeprav so jih Turki napadli iz dveh strani: iz Bosne in po dolni Morave. V bitki pri Mišaru blizu Šabca in pri Deligradu sta bili turški vojski zavrtnjeni. Do začetka l. 1807 sta padla še Beograd in Šabac. Ves beograjski pašaluk je bil osvobojen, svobodni so bili tudi večji deli Krajine ob Timoku, kjer so se Srbi borili skupaj z Rusi, ki so bili že od leta 1806 v vojni s Turki. V teh bojih se je najbolj proslavil hajduk Veljko.

Po zmagovitih Napoleonovih vojnah in miru v Tiltsitu, se je začela Rusija pogajati s Turki. Sklenili so samo premirje, ki pa ni veljalo za Srbe. Vendar je približno dve leti tudi v Srbiji vladal mir.

V beograjskem pašaluku ni bilo več Turkov. Srbsko ljudstvo je bilo sedaj svobodno, konec je bilo turškega gospodstva in oblasti, ni bilo več janičarjev in spahijev. Upor in novo stanje sta najbolj koristila voditeljem upora in knezom. Vsi so se takoj po izgonu janičarjev polastili njihove zemlje. Še več, po odkritem odporu proti turški oblasti so zasedli prazno sultanovo posest in po l. 1806 tudi zemljo izgnanih Turkov.

Pod Turki, so trgovino srbskih knezov — trgovina je bila v njihovih rokah — ovirale mnogo višje carine in brodnine, kot so jih plačevali Turki. Sedaj so starešine zasedli vse brodove in začeli sami pobirati brodnino ter carine. S tem so dobili nov vir dohodkov in tako rekoč monopol nad trgovino.

V borbi proti Turkom so knezi dobili veliko plena. Hajduk Veljko je sam dejal, da je vse, kar ima — in imel je veliko — pridobil v vojni kot plen.

Na ta način se je bogastvo starešin močno povečalo. Zaradi tega in ker so iz svojih sredstev večkrat krili vojne potrebe, dalje ker je zaradi uspešnega bojevanja njihov ugled rasel, se je moč knezov zelo povečala in utrdila. Nekateri od njih so imeli svoje konjeniške čete, ki so jih sami vzdrževali. Njihova moč se je zato še povečala. Vsak starešina je v svoji nahiji zapovedoval in upravljal po svoji volji ne ozirajoč se na druge. Nihče ni hotel priznati nikogar nad seboj. Vendar je Karadjordje postajal najvplivnejši med njimi.

Srbsko kmečko ljudstvo je sledilo svojim knezom v upor, ker ni moglo in ne hotelo še dalje prenašati turškega nasilja. Ko je po vojaških uspehih bil beograjski pašaluk osvobojen, je bilo ljudstvo močno razočarano, ker so na mesta janičarjev in Turkov stopali njihovi knezi, ki so vedno bolj samovoljno izvrševali svojo oblast. Knezi so zahtevali od ljudstva desetino in dvanajstino od živine kot poprej spahije. Res, da

so šle te dajatve v glavnem za vojne potrebe, toda ljudstvo jih je dajalo z veliko nevoljo, ker je pričakovalo, da jih po izgonu Turkov ne bo več. Silili so ljudstvo na tlako na svojih novo pridobljenih posestvih. Morali so jim ograditi gozdove, kjer so se pasle svinje, jih čuvati in opravljati še razna druga dela. V času ko so bili možje v vojni, so silili na tlako tudi žene, posebno na trenje lanu in na prejo.

Vojna sama je tudi močno težila ljudstvo. Vsak sposoben možki je moral v vojsko, ki je štela do 35.000 mož in ni bila stalna. Ko se je borba končala, so se možje vrnili domov; ko je bilo potrebno, so se seveda spet zbrali, ker so bile enote urejene po nahijah. Za obleko, obutev in hrano je skrbel vsakdo sam oziroma njegova družina. Razumljivo je, da je gospodarstvo doma propadalo, čeprav je občina skrbelo, da je bilo polje obdelano.

Iz vrst knezov in starešin je nastajala gospodarsko močna družbena plast, ki je skušala vladati nad srbskim ljudstvom. Stare patriarhalne ureditve so začele hitro propadati.

Na svobodnem ozemlju je bilo treba vzpostaviti oblast. Ljudstvo je zahtevalo tako oblast, ki bi preprečila samovoljo starešin in knezov. Na skupščini v Borku so leta 1805 ustanovili »vladajoči svet«, ki naj bi imel zakonodajno oblast in naj bi vodil sodne, upravne in finančne posle. Svet je sestavljalo 12 voljenih svetnikov, iz vsake nahije po eden. Iz Smedereva so sedež sveta po osvoboditvi Beograda prenesli v Beograd. Svet je predstavljal demokratično oblast. Toda Karadjordje in starešine ga niso priznali. Pozneje pa so starešine in knezi videli v svetu oviro Karadjordjevim težnjam po oblasti in jim je bil zato dobrodošel, Karadjordje pa je mislil, da si bo z njim lahko podredil starešine.

Svet je začel kmalu poslovati in je izdal vrsto uredb. Zelo važna je bila uredba o sodiščih l. 1807, ki je starešinam vzela sodno oblast. V vsaki nahiji se je ustanovilo sodišče — magistrat —, ki je imel sodno oblast tudi nad starešinami. Najvišjo sodno oblast pa je imel svet sam. Da bi preprečili zlorabe in nasilja starešin pri pobiranju dajatev, je svet izdal uredbu o davkih. Davki so ostali skoraj enaki kot pod Turki — harač se ni več plačeval — in najvažnejša sta bila desetina ter dvajsetina. S prodajo posesti pobeglih Turkov, z oddajo brodnine in carine v zakup, je svet skušal dobiti še večja denarna sredstva. Toda vse to so si prilastili starešine in se zato ta ukrep dejansko ni izvajal. Vendar so morali starešine svetu vsako leto poročati o svojih izdatkih.

Iz uredb sveta vidimo, da je hotel preprečiti samovoljo in nasilje starešin v korist ljudstva. Toda v borbi za oblast med Karadjordjem in starešinami na eni strani ter svetom na drugi, je svet vedno bolj zgubljal na pomenu. V njem so dobili večino pristaši Karadjordja in starešin. Že konec l. 1808 je Karadjordje dosegel, da so ga imenovali za dednega vrhovnega kneza.

Leta 1809 je bilo prekinjeno premirje in vojna med Turčijo ter Rusijo se je zopet začela. Srbi so začeli borbo na štirih straneh. Prodirali so proti jugu, da bi se povezali s Črnogorci, dalje proti Bosni ter na vzhod ob Donavi proti Vidinu in proti Nišu. Na jugu so srbski oddelki pod Karadjordjem prišli do Kosovega polja, a na vzhodu ob Nišavi

so Turki Srbe potisnili nazaj. Turki so hoteli Srbe uničiti, še preden bi Donava upadla in bi jim mogli priti Rusi na pomoč. Zaradi medsebojnega nasprotja so bili starešine nesložni in Turki so predrli srbsko obrambo. V teh bojih se je posebno odlikoval vojvoda Štefan S i n d j e - l i ć, ki je branil eno utrdbo. Ko so ga napadli Turki, mu druge starešine niso hoteli pomagati. Da ne bi prišel Turkom v roke, je zažgal smodnik ter s svojimi ljudmi, utrdbo in Turki, ki so že prodrli vanjo, zletel v zrak. Turki so nato posekali glave padlih Srbov in jih vzdali v stolp, nazvan »Čele kula«.

Sedaj je turška vojska preplavila in oplenila skoraj vse svobodno ozemlje. Turki so se umaknili šele tedaj, ko so Rusi prekoračili Donavo in se združili s Srbi. Skupna srbska in ruska vojska sta Turke pri Varvarinu leta 1810 popolnoma premagali. Srbija je bila zopet svobodna.

Vojni uspehi so Karadjordja tako dvignili, da je l. 1811 na skupščini svet spremenil v nekako vlado, ki jo je sestavljalo 6 ministrov. Karadjordje jim je načeloval. Svoje glavne nasprotnike Jakoba Nenadovića, Milenka Stojkovića in Petra Dobrinjca je postavil za ministre, jim vzel njihove nahije ter jih dal drugim vojvodom. S tem je popolnoma onemogočil svoje nasprotnike in si pridobil manjše vojvode, ki jim je podelil nahije. Ker je skupščina sprejela tudi sklep, da se izženo tisti, ki ne bi priznali te uredbe, sta Milenko Stojković in Petar Dobrinjac morala zapustiti Srbijo. Karadjordje je postal neomejen vladar Srbije.

Medtem se je politični položaj v Evropi močno spremenil. Vojna med Rusijo in Francijo je bila neizbežna. Rusi so hoteli skleniti mir, ker so potrebovali svoje vojaške sile za borbo proti Napoleonu. Turki pa so vojno zavlačevali, da bi izsilili čim boljše mirovne pogoje. Mir je bil sklenjen v Bukarešti leta 1812. Mirovna pogodba je določila Rusiji Besarabijo, Vlaška in Moldavija sta dobili samoupravo, Srbi pa le amnestijo. Glede samouprave naj bi se Srbi in Turki sami dogovorili. Turki so se namreč odločno upirali, da bi prišla ta določba v mirovno pogodbo.

V letu 1813 je turška vojska od vseh strani vdrla v Srbijo. Srbi so se začeli pogajati in zahtevali samoupravo. Zunanji politični položaj je bil za Turčijo zelo ugoden: Srbi osamljeni, Rusija v vojni s Francijo. O samoupravi ni hotela nič slišati, temveč je zahtevala popolno pokoritev, oddajo orožja itd.; skratka, v beograjskem pašaluku naj se vzpostavi staro stanje, Srbi naj postanejo zopet raja. Ker Srbi niso hoteli sprejeti teh pogojev, so Turki kljub junaški obrambi Srbov naglo osvojili beograjski pašaluk. Karadjordje, del starešin in ljudstva so iz strahu zbežali v Avstrijo. Turki so se nad pokorjenimi Srbi silno maščevali: po beograjskem pašaluku so ropali, požigali in ubijali.

Upor srbskega ljudstva proti fevdalnemu izkoriščanju in borba za svobodo se je končala s porazom. Glavna vzroka za neuspeh sta notranja nasprotja, ki so se pojavila med Srbi med uporom in neugodna politična situacija v l. 1812/13. Sadove tega upora pa so Srbi poželi v času drugega upora, ki se je začel že l. 1815.

so šle te dajatve v glavnem za vojne potrebe, toda ljudstvo jih je dajalo z veliko nevoljo, ker je pričakovalo, da jih po izgonu Turkov ne bo več. Silili so ljudstvo na tlako na svojih novo pridobljenih posestvih. Morali so jim ograditi gozdove, kjer so se pasle svinje, jih čuvati in opravljati še razna druga dela. V času ko so bili možje v vojni, so silili na tlako tudi žene, posebno na trenje lanu in na prejo.

Vojna sama je tudi močno težila ljudstvo. Vsak sposoben možki je moral v vojsko, ki je štela do 35.000 mož in ni bila stalna. Ko se je borba končala, so se možje vrnili domov; ko je bilo potrebno, so se seveda spet zbrali, ker so bile enote urejene po nahijah. Za obleko, obutev in hrano je skrbel vsakdo sam oziroma njegova družina. Razumljivo je, da je gospodarstvo doma propadalo, čeprav je občina skrbelo, da je bilo polje obdelano.

Iz vrst knezov in starešin je nastajala gospodarsko močna družbena plast, ki je skušala vladati nad srbskim ljudstvom. Stare patriarhalne ureditve so začele hitro propadati.

Na svobodnem ozemlju je bilo treba vzpostaviti oblast. Ljudstvo je zahtevalo tako oblast, ki bi preprečila samovoljo starešin in knezov. Na skupščini v Borku so leta 1805 ustanovili »vladajoči svet«, ki naj bi imel zakonodajno oblast in naj bi vodil sodne, upravne in finančne posle. Svet je sestavljalo 12 voljenih svetnikov, iz vsake nahije po eden. Iz Smedereva so sedež sveta po osvoboditvi Beograda prenesli v Beograd. Svet je predstavljal demokratično oblast. Toda Karadjordje in starešine ga niso priznali. Pozneje pa so starešine in knezi videli v svetu oviro Karadjordjevim težnjam po oblasti in jim je bil zato dobrodošel, Karadjordje pa je mislil, da si bo z njim lahko podredil starešine.

Svet je začel kmalu poslovati in je izdal vrsto uredb. Zelo važna je bila uredba o sodiščih l. 1807, ki je starešinam vzela sodno oblast. V vsaki nahiji se je ustanovilo sodišče — magistrat —, ki je imel sodno oblast tudi nad starešinami. Najvišjo sodno oblast pa je imel svet sam. Da bi preprečili zlorabe in nasilja starešin pri pobiranju dajatev, je svet izdal uredbu o davkih. Davki so ostali skoraj enaki kot pod Turki — harač se ni več plačeval — in najvažnejša sta bila desetina ter dvajsetina. S prodajo posesti pobeglih Turkov, z oddajo brodnine in carine v zakup, je svet skušal dobiti še večja denarna sredstva. Toda vse to so si prilastili starešine in se zato ta ukrep dejansko ni izvajal. Vendar so morali starešine svetu vsako leto poročati o svojih izdatkih.

Iz uredb sveta vidimo, da je hotel preprečiti samovoljo in nasilje starešin v korist ljudstva. Toda v borbi za oblast med Karadjordjem in starešinami na eni strani ter svetom na drugi, je svet vedno bolj zgubljal na pomenu. V njem so dobili večino pristaši Karadjordja in starešin. Že konec l. 1808 je Karadjordje dosegel, da so ga imenovali za dednega vrhovnega kneza.

Leta 1809 je prekinjeno premirje in vojna med Turčijo ter Rusijo se je zopet začela. Srbi so začeli borbo na štirih straneh. Prodirali so proti jugu, da bi se povezali s Črnogorci, dalje proti Bosni ter na vzhod ob Donavi proti Vidinu in proti Nišu. Na jugu so srbski oddelki pod Karadjordjem prišli do Kosovega polja, a na vzhodu ob Nišavi

so Turki Srbe potisnili nazaj. Turki so hoteli Srbe uničiti, še preden bi Donava upadla in bi jim mogli priti Rusi na pomoč. Zaradi medsebojnega nasprotja so bili starešine nesložni in Turki so predrli srbsko obrambo. V teh bojih se je posebno odlikoval vojvoda Štefan Sindjelić, ki je branil eno utrdbo. Ko so ga napadli Turki, mu druge starešine niso hoteli pomagati. Da ne bi prišel Turkom v roke, je zažgal smodnik ter s svojimi ljudmi, utrdbo in Turki, ki so že prodrli vanjo, zletel v zrak. Turki so nato posekali glave padlih Srbov in jih vzdali v stolp, nazvan »Čele kula«.

Sedaj je turška vojska preplavila in oplenila skoraj vse svobodno ozemlje. Turki so se umaknili šele tedaj, ko so Rusi prekoračili Donavo in se združili s Srbi. Skupna srbska in ruska vojska sta Turke pri Varvarinu leta 1810 popolnoma premagali. Srbija je bila zopet svobodna.

Vojni uspehi so Karadjordja tako dvignili, da je l. 1811 na skupščini svet spremenil v nekako vlado, ki jo je sestavljalo 6 ministrov. Karadjordje jim je načeloval. Svoje glavne nasprotnike Jakoba Nenadovića, Milenka Stojkovića in Petra Dobrinjca je postavil za ministre, jim vzel njihove nahije ter jih dal drugim vojvodom. S tem je popolnoma onemogočil svoje nasprotnike in si pridobil manjše vojvode, ki jim je podelil nahije. Ker je skupščina sprejela tudi sklep, da se izženo tisti, ki ne bi priznali te uredbe, sta Milenko Stojković in Petar Dobrinjac morala zapustiti Srbijo. Karadjordje je postal neomejen vladar Srbije.

Medtem se je politični položaj v Evropi močno spremenil. Vojna med Rusijo in Francijo je bila neizbežna. Rusi so hoteli skleniti mir, ker so potrebovali svoje vojaške sile za borbo proti Napoleonu. Turki pa so vojno zavlačevali, da bi izsilili čim boljše mirovne pogoje. Mir je bil sklenjen v Bukarešti leta 1812. Mirovna pogodba je določila Rusiji Besarabijo, Vlaška in Moldavija sta dobili samoupravo, Srbi pa le amnestijo. Glede samouprave naj bi se Srbi in Turki sami dogovorili. Turki so se namreč odločno upirali, da bi prišla ta določba v mirovno pogodbo.

V letu 1813 je turška vojska od vseh strani vdrla v Srbijo. Srbi so se začeli pogajati in zahtevali samoupravo. Zunanji politični položaj je bil za Turčijo zelo ugoden: Srbi osamljeni, Rusija v vojni s Francijo. O samoupravi ni hotela nič slišati, temveč je zahtevala popolno pokoritev, oddajo orožja itd.; skratka, v beograjskem pašaluku naj se vzpostavi staro stanje, Srbi naj postanejo zopet raja. Ker Srbi niso hoteli sprejeti teh pogojev, so Turki kljub junaški obrambi Srbov naglo osvojili beograjski pašaluk. Karadjordje, del starešin in ljudstva so iz strahu zbežali v Avstrijo. Turki so se nad pokorjenimi Srbi silno maščevali: po beograjskem pašaluku so ropali, požigali in ubijali.

Upor srbskega ljudstva proti fevdalnemu izkoriščanju in borba za svobodo se je končala s porazom. Glavna vzroka za neuspeh sta notranja nasprotja, ki so se pojavila med Srbi med uporom in neugodna politična situacija v l. 1812/13. Sadove tega upora pa so Srbi poželi v času drugega upora, ki se je začel že l. 1815.

so šle te dajatve v glavnem za vojne potrebe, toda ljudstvo jih je dajalo z veliko nevoljo, ker je pričakovalo, da jih po izgonu Turkov ne bo več. Silili so ljudstvo na tlako na svojih novo pridobljenih posestvih. Morali so jim ograditi gozdove, kjer so se pasle svinje, jih čuvati in opravljati še razna druga dela. V času ko so bili možje v vojni, so silili na tlako tudi žene, posebno na trenje lanu in na prejo.

Vojna sama je tudi močno težila ljudstvo. Vsak sposoben možki je moral v vojsko, ki je štela do 35.000 moških in ni bila stalna. Ko se je borba končala, so se možje vrnili domov; ko je bilo potrebno, so se seveda spet zbrali, ker so bile enote urejene po nahijah. Za obleko, obutev in hrano je skrbel vsakdo sam oziroma njegova družina. Razumljivo je, da je gospodarstvo doma propadalo, čeprav je občina skrbel, da je bilo polje obdelano.

Iz vrst knezov in starešin je nastajala gospodarsko močna družbena plast, ki je skušala vladati nad srbskim ljudstvom. Stare patriarhalne ureditve so začele hitro propadati.

Na svobodnem ozemlju je bilo treba vzpostaviti oblast. Ljudstvo je zahtevalo tako oblast, ki bi preprečila samovoljo starešin in knezov. Na skupščini v Borku so leta 1805 ustanovili »vladajoči svet«, ki naj bi imel zakonodajno oblast in naj bi vodil sodne, upravne in finančne posle. Svet je sestavljalo 12 voljenih svetnikov, iz vsake nahije po eden. Iz Smedereva so sedež sveta po osvoboditvi Beograda prenesli v Beograd. Svet je predstavljal demokratično oblast. Toda Karadjordje in starešine ga niso priznali. Pozneje pa so starešine in knezi videli v svetu oviro Karadjordjevim težnjam po oblasti in jim je bil zato dobrodošel, Karadjordje pa je mislil, da si bo z njim lahko podredil starešine.

Svet je začel kmalu poslovati in je izdal vrsto uredb. Zelo važna je bila uredba o sodiščih l. 1807, ki je starešinam vzela sodno oblast. V vsaki nahiji se je ustanovilo sodišče — *magistrat* —, ki je imel sodno oblast tudi nad starešinami. Najvišjo sodno oblast pa je imel svet sam. Da bi preprečili zlorabe in nasilja starešin pri pobiranju dajatev, je svet izdal uredbu o davkih. Davki so ostali skoraj enaki kot pod Turki — harač se ni več plačeval — in najvažnejša sta bila desetina ter dvajsetina. S prodajo posesti pobeglih Turkov, z oddajo brodnine in carine v zakup, je svet skušal dobiti še večja denarna sredstva. Toda vse to so si prilastili starešine in se zato ta ukrep dejansko ni izvajal. Vendar so morali starešine svetu vsako leto poročati o svojih izdatkih.

Iz uredb sveta vidimo, da je hotel preprečiti samovoljo in nasilje starešin v korist ljudstva. Toda v borbi za oblast med Karadjordjem in starešinami na eni strani ter svetom na drugi, je svet vedno bolj zgubljal na pomenu. V njem so dobili večino pristaši Karadjordja in starešin. Ze konec l. 1808 je Karadjordje dosegel, da so ga imenovali za dednega vrhovnega kneza.

Leta 1809 je bilo prekinjeno premirje in vojna med Turčijo ter Rusijo se je zopet začela. Srbi so začeli borbo na štirih straneh. Prodirali so proti jugu, da bi se povezali s Črnogorci, dalje proti Bosni ter na vzhod ob Donavi proti Vidinu in proti Nišu. Na jugu so srbski oddelki pod Karadjordjem prišli do Kosovega polja, a na vzhodu ob Nišavi

so Turki Srbe potisnili nazaj. Turki so hoteli Srbe uničiti, še preden bi Donava upadla in bi jim mogli priti Rusi na pomoč. Zaradi medsebojnega nasprotja so bili starešine nesložni in Turki so prędrli srbsko obrambo. V teh bojih se je posebno odlikoval vojvoda Štefan Sindjelić, ki je branil eno utrdb. Ko so ga napadli Turki, mu druge starešine niso hoteli pomagati. Da ne bi prišel Turkom v roke, je zažgal smodnik ter s svojimi ljudmi, utrdbo in Turki, ki so že prodrli vanjo, zletel v zrak. Turki so nato posekali glave padlih Srbov in jih vzdali v stolp, nazvan »Čele kula«.

Sedaj je turška vojska preplavila in oplenila skoraj vse svobodno ozemlje. Turki so se umaknili šele tedaj, ko so Rusi prekoračili Donavo in se združili s Srbi. Skupna srbska in ruska vojska sta Turke pri Varvarinu leta 1810 popolnoma premagali. Srbija je bila zopet svobodna.

Vojni uspehi so Karadjordja tako dvignili, da je l. 1811 na skupščini svet spremenil v nekako vlado, ki jo je sestavljalo 6 ministrov. Karadjordje jim je načeloval. Svoje glavne nasprotnike Jakoba Nenadovića, Milenka Stojkovića in Petra Dobrinjca je postavil za ministre, jim vzel njihove nahije ter jih dal drugim vojvodom. S tem je popolnoma onemogočil svoje nasprotnike in si pridobil manjše vojvode, ki jim je podelil nahije. Ker je skupščina sprejela tudi sklep, da se izženo tisti, ki ne bi priznali te uredbe, sta Milenko Stojković in Petar Dobrinjac morala zapustiti Srbijo. Karadjordje je postal neomejen vladar Srbije.

Medtem se je politični položaj v Evropi močno spremenil. Vojna med Rusijo in Francijo je bila neizbežna. Rusi so hoteli skleniti mir, ker so potrebovali svoje vojaške sile za borbo proti Napoleonu. Turki pa so vojno zavlačevali, da bi izsilili čim boljše mirovne pogoje. Mir je bil sklenjen v Bukarešti leta 1812. Mirovna pogodba je določila Rusiji Besarabijo, Vlaška in Moldavija sta dobili samoupravo, Srbi pa le amnestijo. Glede samouprave naj bi se Srbi in Turki sami dogovorili. Turki so se namreč odločno upirali, da bi prišla ta določba v mirovno pogodbo.

V letu 1813 je turška vojska od vseh strani vdrla v Srbijo. Srbi so se začeli pogajati in zahtevali samoupravo. Zunanji politični položaj je bil za Turčijo zelo ugoden: Srbi osamljeni, Rusija v vojni s Francijo. O samoupravi ni hotela nič slišati, temveč je zahtevala popolno pokoritev, oddajo orožja itd.; skratka, v beograjskem pašaluku naj se vzpostavi staro stanje, Srbi naj postanejo zopet raja. Ker Srbi niso hoteli sprejeti teh pogojev, so Turki kljub junaški obrambi Srbov naglo osvojili beograjski pašaluk. Karadjordje, del starešin in ljudstva so iz strahu zbežali v Avstrijo. Turki so se nad pokorjenimi Srbi silno maščevali: po beograjskem pašaluku so ropali, požigali in ubijali.

Upor srbskega ljudstva proti fevdalnemu izkoriščanju in borba za svobodo se je končala s porazom. Glavna vzroka za neuspeh sta notranja nasprotja, ki so se pojavila med Srbi med uporom in neugodna politična situacija v l. 1812/13. Sadove tega upora pa so Srbi poželi v času drugega upora, ki se je začel že l. 1815.

Kazalo

	Stran
Prehod v dobo kapitalizma	3
Razsvetljenje	6
Razsvetljeni absolutizem	9
Rusija	
Prusija	
Avstrija	
Jugoslovani v Avstriji	14
Gospodarski razvoj pri Slovencih	
Socialne spremembe pri Slovencih	
Politične spremembe pri Slovencih	
Hrvati v obdobju razsvetljenstva	
Vojvodinski Srbi v obdobju razsvetljenstva	
Narodno prebujenje jugoslovanskih narodov	23
Vzhodno vprašanje. Poseganje Rusije na Balkan	27
Buržoazne revolucije	29
Holandska	
Anglija	
ZDA	
Francija; Napoleon	
Francozi v naših deželah. Ilirske province	36
Razmere na Balkanu. Prvi srbski upor	39
Makedonija	
Črna gora	
Bosna	
Srbija	
Prvi srbski upor	